

*Ewa Kiliszek*¹

CZYNNIKI RYZYKA SPRZYJAJĄCE NIEDOSTOSOWANIU SPOŁECZNEMU I PRZESTĘPCZOŚCI NIELETNICH

Streszczenie

Niniejszy artykuł stawia sobie za cel dokonanie przeglądu badań polskich — wcześniejszych i obecnych — pod kątem wyodrębnienia czynników ryzyka ważnych dla pracy resocjalizacyjnej zarówno z osobami nieletnimi jak i dorosłymi. Wspomniane też będą procedury i narzędzia zaproponowane podczas warsztatów probacyjnych na Malcie do stosowania przez służby probacji. Stanowią one propozycję pracy dotyczącej osób skazanych. Posiadanie dokładnej wiedzy na temat stopnia nasilenia problemów i ich charakteru ma na celu wdrożenia wobec nich adekwatnych i skutecznych oddziaływań. Takie porównanie międzykulturowe wskaże znaczące podobieństwa co do zasadniczych problemów, jakie napotkają teoretycy i praktycy zajmujący się probacją i resocjalizacją.

Słowa kluczowe: niedostosowanie społeczne, nieletni, przestępczość

Risk Factors Fostering Social Maladaptation and Delinquency Among Minors Abstract

This article aims at reviewing the state of Polish research, both previous and current, in terms of social factors instrumental to the social rehabilitation work with minors and adults. It also discusses procedures and tools used during probation workshops in Malta and proposed for probation services. They are suggested as solutions to be used while working with convicts. Detailed knowledge on the escalation of such

¹Dr Ewa Kiliszek jest adiunktem Zakładu Psychologii Dewiacji Instytutu Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji Uniwersytetu Warszawskiego. Adres e-mail: e.kiliszek@uw.edu.pl

risk factors will help implement adequate and efficient counter-measures. The cross-cultural comparison shows significant similarities in terms of fundamental issues faced by theoreticians and practitioners involved in probation and social rehabilitation.

Key-words: delinquency, social maladaptation, minors

Problem nieprzystosowania społecznego i często związany z nim problem przestępczości, pojawiający się w wyniku kumulacji i utrwalenia się różnorodnych niekorzystnych czynników w samej jednostce jak i w przestrzeni społecznej (psychospołecznych, biopsychicznych, kulturowych, ekonomicznych, strukturalnych, prawnych i innych) od wielu lat stanowią przedmiot rozważań badawczych i teoretycznych. Ich celem jest prowadzenie takiej polityki społecznej, która, jeśli nie wyeliminuje (oczekiwanie to uważa się powszechnie za nierealistyczne), to przynajmniej ograniczy ich występowanie.

Najsukuteczniejszą metodą pracy są działania profilaktyczne, prewencyjne, stąd wyodrębnienie specyficznych czynników ryzyka dla nieprzystosowania społecznego i przestępczości stanowi ważny cel badań i rozważań teoretycznych.

Jedną z licznych grup zawodowych — kuratorzy sądowi zawodowi i społeczni — mają za zadanie wyodrębniać czynniki ryzyka dotyczące podopiecznych, z którymi współpracują, dla formułowania diagnoz i prognoz resocjalizacyjnych.

Od wielu lat polscy i zagraniczni badacze poszukują czynników ryzyka sprzyjających niedostosowaniu społecznemu i przestępczości właśnie w celu wdrożenia działań profilaktycznych i interwencyjnych, skutecznie ograniczających to zjawisko. Wiadomo bowiem, że jego całkowite wyeliminowanie jest niemożliwe.

W moim artykule wskażę na badania zarówno starsze jak i robione niedawno, dotyczące osób nieletnich i młodocianych, wyznaczające obszary problemowe i kierunki pracy resocjalizacyjnej. Wielość tych badań domaga się wybrania tylko niektórych, wydających się ukazywać bardziej ogólne prawidłowości.

Ciekawym wydaje się, że zarówno w badaniach starszych jak i nowszych badacze wymieniają podobne czynniki ryzyka, mimo faktu dokonywania ich na różnych grupach badawczych, za pomocą zróżnicowanych podejść badawczych.

W drugiej części artykułu wskażę na badania eksplorujące nowe obszary badawcze, ukazujące na przykład konteksty płci (nie-

dostosowanie i czyny karalne dziewcząt — badania I. Rzeplińskiej i D. Woźniakowskiej-Fajst), uwarunkowań makrospołecznych, transformacji ustrojowej, bycia ofiarą przemocy w dzieciństwie, czy też bycia dzieckiem alkoholika (tzw. syndrom DDD/DDA).

Wszystkie doniesienia badawcze opiszę zgodnie z podziałem na wymienione grupy, zachowując chronologię wynikającą z czasu publikacji badań.

Na koniec podsumuję czynniki ryzyka wspólne dla wymienionych przeze mnie badań — w tabeli, co ukaże częstość ich występowania we wnioskach badaczy i uznania ich tym samym za znaczące czynniki ryzyka sprzyjające powstaniu zjawisk nieprzystosowania społecznego i przestępczości.

Polska kryminolog Zofia Ostrihanska stwierdza, że „zachowanie przestępcze jest zdeterminowane **wielką liczbą różnorodnych czynników** zmieniających się i wzajemnie powiązanych, a teorie wyjaśniające je nie dotyczą wszystkich, lecz niektórych tylko przestępców”. Dlatego „nie możemy (...) stwierdzić, że konkretny badany stanie się na pewno recydywistą” (Ostrihanska 1978: 130).

To stwierdzenie budzi nadzieję, a jednocześnie zachęca do poszukiwania czynników ryzyka umożliwiających wczesną interwencję, dając większą skuteczność oddziaływań. Wskazuje też na konieczność dalszych badań, odpowiadających na pytania nie mające dotychczas jednoznacznych odpowiedzi.

Badania dotychczas prowadzone możemy podzielić na te, które dotyczyły:

1. Nieletnich i młodocianych;
2. Dorosłych sprawców przestępstw.

Często badacze osób dorosłych odnoszą się do okresu dzieciństwa i adolescencji jako znaczących okresów kształtowania się postaw, tożsamości, ale także utrwalania problemów rzutujących na dalszy rozwój. W tym kontekście wspomnę o niektórych badaniach odwołujących się do okresu dzieciństwa (badania A. Szymanowskiej, K. Ostrowskiej, A. Bałandynowicza).

Badania dotyczące nieletnich i młodocianych opiszę wspólnie, ponieważ w wielu badaniach, szczególnie starszych, grupy te niejednokrotnie traktowano łącznie. Ponadto środki wychowawcze — łagodniejsze i dostosowane do niższego poziomu rozwoju emocjonalnego

osób z tych grup wiekowych, stosowane zarówno wobec osób nieletnich jak i młodocianych, pozwalają te grupy traktować jako zbliżone. Ze względu na wielość badań w tym obszarze postaram się odnieść jedynie do wybranych badań, w moim przekonaniu ważnych dla poruszanej problematyki — będzie więc to z konieczności wybór subiektywny.

Taki podział wynika ze znacznej liczby badań prowadzonych dotychczas przez kryminologów, ale też ze specyfiki wiekowej generującej inne problemy, wynikające z różnych potrzeb i zadań życiowych jednostki ważnych dla danego wieku, co szczegółowo ujmuje psychologia rozwojowa.

Ponadto badacze wskazują na wpływ okresu dzieciństwa i dorastania, oraz dwóch zasadniczych środowisk socjalizacyjnych tych okresów — rodziny i grupy rówieśniczej — na dalszy rozwój, transmisję doświadczenia korzystnego i niekorzystnego. W wyniku tej transmisji kształtują się albo przystosowawcze wzorce funkcjonowania, albo dysfunkcjonalne, w postaci przejawów demoralizacji, czynów karalnych, przestępczości.

Ad. 1. Badania dotyczące nieletnich i młodocianych

Definicję osoby **nieletniej** podaje Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26.10.1982. Zgodnie z zapisami tej ustawy osoby nieletnie to takie, które przejawiają demoralizację (są to osoby do 18 roku życia bez wyznaczania dolnej granicy wiekowej), które popełniły czyn karalny między 13 a 17 rokiem życia, wobec których można wykonywać orzeczone przez sąd rodzinny środki wychowawcze i poprawcze do 21 roku życia. Wobec nieletnich, ze względu na ich wiek i wynikającą z wieku niedojrzałość emocjonalną, stosuje się głównie środki wychowawcze, a jedynie w przypadku poważnych czynów karalnych przewidziany jest jeden środek karny — zakład poprawczy.

„**Młodociany** — w prawie karnym to osoba, która w chwili popełnienia czynu zabronionego nie osiągnęła 21 roku życia i w chwili orzekania przed sądem pierwszej instancji nie osiągnęła 24 roku życia (Art. 115 § 10 k.k.).(...) Z powodu niepełnego jeszcze ukształtowania psychiki młodocianych sprawców przestępstw oraz dużej podatności na wpływ otoczenia uwarunkowanych ich młodym wiekiem, wymie-

rzając karę młodocianemu, sąd kieruje się przede wszystkim tym, aby sprawcę wychować” (<http://pl.wikipedia.org>).

Powyższe definicje podaję w tym miejscu, ponieważ Batawia, którego badania będą opisywane poniżej, mówiąc właśnie o nieletnich wskazuje na grupę przebywającą w placówkach, mającą od 21 do 25 lat (a więc łącznie nieletnich i młodocianych — jak byśmy ich określili zgodnie z obowiązującymi obecnie przepisami prawnymi).

Badania Batawii, Kołakowskiej, Sochoń —
50 nieletnich z Łodzi i 100 nieletnich z Warszawy
przebywających w zakładach zamkniętych (1958)

Badania dotyczące nieletnich prowadził wraz ze swoim zespołem — H. Kołakowską i J. Sochoń — Stanisław Batawia (1958). Badacze badali dwie grupy nieletnich: 50 nieletnich z Łodzi w wieku 10–17 lat (po ostatniej katamniezie mieli oni w większości 17 i 20 lat), którzy dokonali przestępstwa, a pochodzili z tzw. normalnych, nie kryminogennych rodzin.

Drugą badaną przez jego zespół grupą było 100 nieletnich z Warszawy, którzy byli zdemoralizowani i przebywali w placówkach zamkniętych (wiek od 12–25 lat, mających 3–4 letni okres katamnezy od opuszczenia zakładów poprawczych i wychowawczych).

Wśród obu grup badanych przeważali chłopcy, odsetek dziewcząt był nieznaczny.

Batawia badał **głównie wpływy dwóch zasadniczych środowisk socjalizacyjnych — rodziny i szkoły**. Podobnie jak wielu kryminologów uwzględnił też czynniki konstytucjonalne, wynikające ze zdrowia psychicznego i neurologicznego badanej grupy. Doszedł on do następujących wniosków:

W obu grupach wartość wychowawcza środowiska domowego kształtowała się niekorzystnie. Można mówić o dużym **zagromadzeniu niekorzystnych czynników ryzyka** w rodzinach nieletnich: *rodzina niepełna, alkoholizm ojca, złe życie rodziców, zła opieka i kontrola, wadliwe metody wychowawcze*. **U ponad połowy badanych występowało 5 i więcej ujemnych czynników w domu rodzinnym, a u $\frac{1}{5}$ niemal dwukrotnie więcej (od 8–10) negatywnych czynników** (s. 19–32).

W znacznym odsetku 100-osobowej badanej grupy (łącznie to ponad $\frac{1}{3}$ osób) występowali osobnicy nadpobudliwi, nadmiernie ruchliwi,

drażliwi, wybuchowi, psychopatyczni, z objawami nerwicowymi i lękowymi, z moczeniem nocnym, infantyлизmem fizycznym i psychicznym, z chorobami na tle neurologicznym. Połowa to osoby z dużym zaniedbaniem pedagogiczno- szkolnym.

U nieletnich (100 badanych z placówek z Warszawy) podzielonych na *poprawionych i niepoprawionych po wyjściu z zakładów* uznano, że nieletni *poprawieni*, mimo wcześniej wykazywania głębszej demoralizacji, zawdzięczali poprawę wsparciu rodziny albo zmianie niekorzystnego środowiska rodzinnego na bardziej korzystne — placówkowe (Batawia 1958: 273).

Ponadto Batawia wyodrębnił **nierzwykłe znaczący czynnik ochronny** — mianowicie *osoby ceniące naukę w szkole* nie wchodziły na drogę rozwoju kryminogenezy — nie podlegały wpływom niekorzystnych oddziaływań rówieśniczych (Batawia 1958).

Badanie Batawii i zespołu podkreśla zasadniczą rolę nieprawidłowej rodziny dla kształtowania się dysfunkcyjnych postaw, ale też wskazuje na ważny czynnik ochronny — zainteresowania nauką.

Badania S. Batawii, S. Klimczak, H. Kołakowskiej
dotyczące dzieci moralnie zaniedbanych —
lata 1961–1962 dotyczące dzieci z klas III, IV, V
szkół podstawowych (1963)

Autorzy wymienia przejawy tzw. dzieci moralnie zaniedbanych: są to dzieci często wagarujące, wałęsające się po ulicach, mające zdemoralizowanych rówieśników, uciekały z domu, piły alkohol, dopuszczały się kradzieży, wielokrotnie niszczyły przedmioty i urządzenia, przejawiały objawy demoralizacji seksualnej — nie były to wszystko czyny izolowane, ale wielokrotne. Gdy po upływie 5 lat sprawdzono ich losy — prawie 35% spośród chłopców miało w tym czasie sprawy sądowe, w znakomitej większości były to kradzieże. Badania te pokazują na utrwalanie się zjawisk zaniedbań w czasie (1963: 17–18).

Badania Ewy Żabczyńskiej
dotyczące przestępczości dzieci 1966 (1983)

Żabczyńska prowadziła badania 3-etapowe typu katamnesticznego — w roku 1966 badała grupę 100 dzieci w wieku 10–11 lat,

a następnie tę samą grupę badała ponownie w roku 1972 i 1977, gdy dzieci te miały prawie 17 lat i 21–22 lata. Katamnezy oparte były na wywiadach środowiskowych i prowadzonych w zakładach pracy oraz na danych z Krajowego Rejestru Skazanych.

Badania te są ciekawe ze względu na wczesną interwencję podjętą wobec młodszych dzieci. Żabczyńska zadała sobie pytanie badawcze, w jakiej mierze dorośli skazani wywodzą się z grupy dawnych nieletnich przestępców.

Żabczyńska oceniła grupę badanych dzieci 10–11 letnich (w 1966 roku) jako zaawansowanych w niedostosowaniu społecznym: ponad połowa z nich wcześniej popełniła kradzieże i na ogół wychowywały się one w bardzo niekorzystnym środowisku rodzinnym (obarczonym przestępczością, nadużywaniem alkoholu, nieprawidłowym wywiązywaniem się obowiązków opiekuńczo-wychowawczych wobec potomstwa). Trudności w nauce i zachowaniu przejawiane przez te dzieci często stawały się wtórną przyczyną niedostosowania społecznego. Natomiast po 10 latach badani ci jako dorośli (21–22 lata w 1977 roku) stali się już w 80% znacznie niedostosowani społecznie, nadal popełniali przestępstwa a $\frac{1}{4}$ z nich stanowili grupę przestępczą. Jedyne nieco ponad 10% chłopców można było uznać za dostosowanych społecznie (Żabczyńska 1983: 122).

Żabczyńska wyodrębniła następujące „czynniki, które zaważyły na procesie wykołajenia, które w pewnym stopniu go uwarunkowały” (Żabczyńska 1983: 123). Oto one:

1. Zakotwiczenie początków niekorzystnych zdarzeń we wczesnych doświadczeniach wychowawczych dwóch znaczących grup socjalizacyjnych — rodziny i szkoły (grupa rówieśnicza);
2. Przestępczość występującą w rodzinie również jako czynnik prognostyczny niekorzystny dla rozwoju procesu wykołajenia dzieci;
3. Załamania kariery szkolnej badanych jako predyktor wykołajenia przestępczego;
4. Nadużywanie alkoholu jako czynnik kryminogeny;
5. Powiązanie nadużywania alkoholu z występowaniem przemocy w rodzinie oraz z niekorzystnymi warunkami materialnymi rozwoju dzieci (pogarszającymi bądź zaburzającymi ich rozwój somatyczny, emocjonalny, intelektualny, społeczny itd.).

Początki niekorzystnych zdarzeń we wczesnych doświadczeniach wychowawczych i socjalizacyjnych w rodzinie i w szkole

Autorka podkreśla, że rozwój człowieka poza czynnikami związanymi z warunkami życia i sytuacyjnymi zależy jeszcze od właściwości psychicznych człowieka i to one mogą stanowić decydującą przesłankę postaw człowieka wobec niekorzystnych problemów życiowych. Nawet linie losów dzieci tych samych rodziców mogą ukształtować się odmiennie (Żabczyńska 1983: 123). Żabczyńska za **Han-Ilgiewicz (1966)** stwierdza, że dzieci te są uciążliwe, łatwo u nich powstają kompleksy, są mało odporne na sytuacje bolesne, traumatyczne, upokarzające. Z kolei za **W. Healy i A. Bronnerem (1947)** podaje, że dzieci przestępcze żywiej przeżywają zwykłe napięcia w życiu rodzinnym, w większym stopniu naruszają one ich równowagę, buntują i stale przeciwstawiają się jej, co nasila poczucie krzywdy, deformuje życie uczuciowe, utrudniając przystosowanie do jakichkolwiek reguł i zasad życia społecznego. **W. H. Sheldon (1940)** natomiast mówi o uzależnieniu tych dzieci od uczuć i poczucia bezpieczeństwa, że są one osobami „upartymi na zewnątrz a miękkimi wewnątrz”, które w sytuacji deprywacji potrzebują wsparcia emocjonalnego. Przejawiają one na zewnątrz agresję, antysocjalne zachowania, „zuchowatość”, co jest nich nadkompensacją pewnych reakcji jednostki, zjawiskiem obronnym, mającym na celu zasłonić ich bierność i tendencję do zbytnej uczuciowej zależności działalnością przestępczą, manifestującą inicjatywę, upór, agresywność (Żabczyńska 1983: 125–126).

Żabczyńska podkreśla, powołując się na znane badania **E. Glueck i S. Gluecka (1934)** oraz na jedno z najwcześniejszych polskich doniesień A. Mogilnickiego (1916), że *wczesny początek przestępczości jest powszechnie uważany za czynnik prognostyczny bardzo ujemny dla dalszego rozwoju społecznego dziecka* (Żabczyńska 1983: 127). Powołuje się na potwierdzające tę zależność m.in. badania **Batawii (1958)**, **Szelhausa (1969)**, **Strzembosza (1970)** i innych. Zależność tę w całości potwierdziły badania Żabczyńskiej (1983: 129–139).

Przestępczość w rodzinie jest czynnikiem prognostycznym niekorzystnym dla rozwoju procesu wykołajenia dzieci. Proces ten autorka tłumaczy dwoma mechanizmami — identyfikacji z bliskimi osobami (najpierw indywidualną a potem grupową, dotyczącą szerszego środowiska), oraz internalizacji (uwewnętrznienia i przyjęcia za swoje

wymagań, nakazów, postaw, wzorców, które stają się wewnętrznymi potrzebami dziecka i regulatorami jego postępowania). Żabczyńska podkreśla, że nie było badań wskazujących na związki przestępczości w rodzinie z przebiegiem i prawidłowością rozwoju dzieci, w tym rozwoju społecznego. (Żabczyńska 1983: 142–143).

Wskazuje ona na badania angielskich badaczy — **D. J. Westa i D. P. Farringtona (1977)**, którzy badali problem genety i dziedziczenia przestępczości. Stwierdzili oni, że w dziedziczeniu przestępczości nie chodzi o dziedziczenie jakichś cech, ale o **przechodzenie z pokolenia na pokolenie pewnych deprivacji** — braku uwagi, opieki, uczuć we wczesnym okresie rozwoju dziecka. W późniejszych latach osoby te łatwiej dostosowywały się do przestępczego środowiska, wykształcały swoiste tradycje, nawiązywały kontakty z osobami również karanymi, a stygmatyzacja, identyfikowanie się z buntownikami i wykluczonymi jedynie utrwalala ten zaburzony styl życia. Młodzi przestępcy przejawiają nieodpowiedzialne, hedonistyczne postawy i w niewłaściwy sposób odpowiadają na oczekiwania społeczne, odtwarzając w ten sposób swoim dzieciom warunki swego dzieciństwa, co generuje analogiczne skutki, prowadzi do kontynuacji tego zjawiska w następnej generacji. Badania katamnesticzne pokazały, że przestępczość w rodzinach badanych przez 10 lat rozwijała się i **znaczący okazał się wzrost przestępczości u braci** — dotyczył on połowy rodzin, w których nieletni mieli braci. Dalsza analiza pokazała, że prawie wszyscy (90%) nieletni wychowywani w rodzinach przestępczych po 10 latach katamnezy byli karani. Wpływ ten ujawnił się również w stopniu wykolejenia społecznego młodocianych — ponad połowa z nich było wielokrotnymi recydywistami (Żabczyńska 1983: 145–147).

Kariera szkolna badanych jako predyktor wykolejenia przestępczego

Żabczyńska wyróżnia tu trzy rodzaje niekorzystnych sytuacji, mogących być doświadczeniem dzieci w wieku szkolnym:

- A. albo sama szkoła, stwarzając nieprawidłowe warunki dla edukacji i wychowania dziecka, nie dostosowuje wymagań do poziomu jego możliwości, lub nieprawidłowo realizuje je poprzez dydaktykę i wychowanie albo cechy nauczyciela-wychowawcy.

- B. dzieci z różnymi odchyleniami od normy mogą mieć specyficzne trudności w adaptacji szkolnej.
- C. dzieci z rodzin dysfunkcyjnych, zaniedbujących emocjonalnie, odrzucających lub reprezentujących negatywne wzorce postępowania przychodzą do szkoły z pewnymi zaburzeniami rozwoju osobowości. Jeśli wobec tych dzieci szkoła nie podejmie możliwie szybko wyrównania istniejących w ich życiu zaniedbań wychowawczych poprzez właściwe oddziaływania korekcyjno-wychowawcze, istniejące u dzieci zaburzenia ulegną utrwaleniu i rozwiną się, a dzieci te szybko wejdą na drogę wykołajenia społecznego (Żabczyńska 1983: 154–155). Autorka potwierdza szeregiem badań *tezę o ogromnym znaczeniu szkoły dla prawidłowego bądź zaburzonego funkcjonowania dziecka.*

Nadużywanie alkoholu jako czynnik kryminogeny

Problem ten autorka opisuje w kategoriach wpływu rodziny na jednostkę poprzez wzorce nadużywania alkoholu występujące w rodzinie oraz w kategoriach indywidualnych, gdzie dla procesu pogłębiania się wykołajania jednostki ma znaczenie zjawisko nadmiernego picia alkoholu przez nią samą. Używanie alkoholu przez dzieci i młodzież do 18 roku życia ze względu na jego szkodliwość dla młodego organizmu powszechnie uznaje się za jego nadużywanie (Poseł, Tomczak: 1974) i traktuje się jako poważny objaw niedostosowania społecznego. Żabczyńska podaje, że liczne badania empiryczne wskazują na to, że przestępcy piją częściej i większą ilość alkoholu (Żabczyńska 1983: 167). Żabczyńska podkreśla, że **sytuacja materialna rodzin alkoholików jest gorsza**, ponieważ przepijają oni znaczną część zarobków, zarabiają oni mniej ze względu na mniejszą wydajność pracy, częste opuszczanie pracy, zatrudnienie w gorzej płatnych zawodach nie wymagających wysokich kwalifikacji, co jest wskazywane przez wielu badaczy. **Nadużywanie alkoholu** bywa jednym z ogniw wykołajenia całej rodziny.

Najczęściej nadużywanie alkoholu nie występuje samoistnie — często jest związane ze stosowaniem przemocy wobec członków rodziny. Dzieci w opisywanych rodzinach mogą być niedożywione, chorowite, nerwowe, gorzej się rozwijać ze względu na **niekorzystne warunki rozwojowe.** Niemal u połowy dzieci z rodzin z problemem alkoholowym

w badaniach stwierdzono neurotyczne zaburzenia osobowości. Dzieci doświadczają **stałych urazów** wskutek doznawanych krzywd niesprawiedliwego karania, zaniedbań, biedy, głodu, wstydu towarzyszącego brakom i niezaspokojeniu wielu ważnych potrzeb rozwojowych, braku pomocy szkolnych, środków na uczestnictwo w wycieczkach czy innych rozrywkach. Żyją w strachu przed agresją najbliższej osoby, muszą uciekać i chronić się (Żabczyńska 1983: 170–171). Żabczyńska wskazuje na badania poradni psychologicznej dotyczące **młodocianych samobójców — połowa z nich to dzieci alkoholików** (Szymańska, Żelazowska: 1964). Nadużywanie alkoholu utrudnia społeczne dojrzewanie tych dzieci. (Żabczyńska 1983: 172). **Ponadto podkreśla, że alkoholizm jest częściej następstwem niż przyczyną niepomyślnych sytuacji życiowych, takich jak niski kulturalny poziom rodziny, negatywna atmosfera wychowawcza, negatywne cechy osobowości rodzica lub rodziców, zaniedbywanie wychowawcze.** Negatywne skutki wychowania w rodzinie alkoholowej są dotkliwsze, jeśli nadużywanie alkoholu trwa dłużej i jest intensywniejsze. Ponadto zaburzony staje się stosunek dzieci do alkoholu, które częściej po niego sięgają, wcześniej zaczynają go pić (Żabczyńska 1983: 173). Autorka przytacza **badania Świącickiego (1969)** mówiące, że osoby wychowywane w rodzinach alkoholowych częściej przejawiają niedostosowanie społeczne w postaci przekraczania norm moralnych i prawnych, co zdaniem autora badań wynika z niekorzystnej socjalizacji i ukształtowania osobowości. Takie osoby 3 razy częściej niż osoby z grupy kontrolnej nie kończą szkoły podstawowej i mają niskie kwalifikacje zawodowe. Mają też negatywne wzorce relacji z innymi ludźmi — zwłaszcza z ojcem, co wpływa na trudności w nawiązywaniu relacji z innymi, mimo takich potrzeb. Częściej wiążą się ze złym towarzystwem i mniej wśród tej grupy jest osób zadowolonych z życia (Żabczyńska 1983: 175).

Już w pierwszym etapie badań wyłonił się **problem zdrowia psychicznego dzieci z rodzin alkoholowych** — u niemal połowy (w 40% przypadków) dzieci te manifestowały neurotyczne zaburzenia osobowości. Po 10 latach katamnezy problemy dzieci w tych rodzinach nasiliły się i utrwaliły, a w rodzinach nadużywających alkoholu pojawiały się one dwukrotnie częściej (u 21% w porównaniu do 8,3% osób bez problemu alkoholowego). Badani ci przebywali pod opieką poradni zdrowia psychicznego: dokonywali samouszkodzeń, prób samobójczych, cierpieli na przewlekłe schorzenia natury somatycznej

o źródle nerwicowym (np. choroba wrzodowa dwunastnicy i żołądka). Ponad 80% — uznano za znacznie niedostosowanych. Prawie ¼ dzieci w wieku 10–11 lat piła alkohol a zdecydowana większość pochodziła z rodzin, gdzie ojcowie pili alkohol. Natomiast w prawie połowie przypadków alkoholu nadużywali oboje rodzice. **Pogorszyło to rozwój tych dzieci już w dzieciństwie** Ponadto prawie 70% tych badanych miało **obniżone możliwości intelektualne** (pogranicze i lekkie upośledzenie umysłowe) (Żabczyńska 1983: 178–179). Recydywa w grupie młodszych dzieci po okresie katamnezy wystąpiła w takim stopniu, że upoważnia do określenia jej istotną statystycznie zależnością (Żabczyńska 1983: 180).

Badania Firkowskiej-Mankiewicz rodzin nieletnich przestępców i nie przestępców (1972)

Anna Firkowska-Mankiewicz podkreśla **istotną rolę wyznacników pozycji społeczno-ekonomicznej**, takich jak *wykształcenie, zawód, dochody i warunki mieszkaniowe rodzin, które to są gorsze dla rodzin nieletnich przestępców — od rodzin nieprzestępców*. Podkreśla, że potwierdzają to również liczne badania polskie i zagraniczne (Firkowska-Mankiewicz 1972: 29). Badając **strukturę rodziny** stwierdziła, że więcej dzieci w grupach przestępczych pochodzi z rodzin rozbitych (co 4-te w porównaniu z co 10-tym bez tych problemów). Autorka ocenia, że **rozbitcie rodziny**, poza trudnościami materialnymi oraz związanymi z zapewnieniem dziecku opieki ze względu na samotne rodzicielstwo, wiąże się także z ujemnymi zjawiskami dla prawidłowego rozwoju psychicznego dziecka, wśród których wymienia: „zachwianie poczucia bezpieczeństwa i stabilizacji, naruszenie stosunków uczuciowych między dzieckiem a rodzicami w przypadku rozwodu czy separacji” (A. Firkowska-Mankiewicz 1972: 30–31). Badana przez autorkę **kwestia wielkości rodziny pod kątem ilości dzieci, podobnie jak kolejność urodzenia dziecka w rodzinie, nie okazała się istotną statystycznie jako czynnik zwiększający ryzyko przestępczości dzieci pochodzących z wielodzietnych rodzin** (A. Firkowska-Mankiewicz 1972: 31). Podobnie, w badaniach autorki okazał się **nieróżnicujący czynnik pracy zawodowej matki** — jest on dość powszechnie uważany za jeden z czynników kryminogennych ze względu na mniejszą ilość czasu i uwagi, jakie zaabsorbowana pracą matka może poświęcić dzieciom (A. Firkow-

ska-Mankiewicz 1972: 32). Ciekawym wskaźnikiem, choć niezwykle rzadko badanym, jest **stan zdrowia rodziców**, wyznaczający w pewnej mierze — zdaniem autorki badań — możliwość sprawowania właściwej opieki oraz kontroli nad dzieckiem. Ten wskaźnik autorka badała za pomocą relacji matek na ten temat. Wniosek z jej badań jest następujący: „ogólny stan zdrowia rodziców populacji przestępczej jest gorszy niż rodziców grupy nie przestępczej. Szczególnie wyraźnie różnice te rysują się **w zakresie chorób somatycznych i psychicznych**” (A. Firkowska-Mankiewicz 1972: 32–33).

Bardzo ważnym czynnikiem różnicującym populację przestępczą od nie przestępczej jest **nadużywanie alkoholu przez ojców**. Aż 40% ojców w populacji przestępczej często spożywało alkohol (kilka razy na miesiąc i częściej), podczas gdy w grupie nie przestępczej ojcowie spożywali alkohol sporadycznie (A. Firkowska-Mankiewicz 1972: 34–35). Podobnie **czynnikiem ryzyka jest zetknięcie się dziecka z przemocą i wzorami przestępczymi w rodzinie**, ponieważ te podlegają często mechanizmom imitacji, naśladownictwa (A. Firkowska-Mankiewicz 1972: 34).

Badania Ostrihanskiej — 100 nieletnich recydywistów (1975)

Ostrihnska podkreślała, iż mimo licznych zagrożeń i niekorzystnych sytuacji, doprowadzających do przekroczenia porządku prawnego, nieletni mają niepowtarzalne cechy indywidualne, w których może zawierać się szansa poprawy.

Ponadto zastosowane środki karne, penitencjarne czy wychowawcze, związane z probacją, resocjalizacją mogą znacząco oddziaływać na ich poprawę (Ostrihanska 1978: 130).

Opisując problemy związane z prognozowaniem w kryminologii podkreśla, że o skutecznym wykonywaniu orzeczonego środka, a co za tym idzie poprawy funkcjonowania nieletnich stanowi wiele czynników, takich jak **osobowość kuratora oraz stosowane przez niego metody oddziaływania pedagogicznego** (Ostrihanska 1975: 149). Ostrihanska, wyciągając wnioski z badań polskich i zagranicznych wymienia **niepomyślnie dla prognozy resocjalizacyjnej czynniki: uprzednia karalność, nadużywanie alkoholu, zła praca, zaburzenia osobowości** (Ostrihanska 1975: 134–136).

Ostrihanska podaje **23 czynniki prognostyczne dla późniejszej recydywy lub poprawy**, wyodrębnione przez kryminologów za pomocą metod statystycznych (uwzględniono tylko te czynniki, które powtarzały się w wynikach różnych badań).

Związane są one z trzema grupami zmiennych: środowiskiem rodzinnym (9 czynników), osobowością i sytuacją szkolną (4 czynniki) oraz czynnikami określającymi nasilenie demoralizacji badanych (10 czynników). Oto one:

I. Czynniki charakteryzujące środowisko rodzinne badanych:

1. Struktura rodziny
2. Alkoholizm rodziców
3. Pożycie rodziców (relacje między nimi)
4. Stan opieki nad badanym w domu
5. Metody wychowawcze stosowane przez ojca
6. Metody wychowawcze stosowane przez matkę
7. Stosunek uczuciowy ojca do nieletniego
8. Stosunek uczuciowy matki do nieletniego
9. Atmosfera domu rodzinnego

II. Czynniki charakteryzujące osobowość i sytuację szkolną badanych:

10. Zaburzenia osobowości
11. Nauka i praca
12. Wykształcenie
13. Powtarzanie klas

III. Czynniki charakteryzujące nasilenie demoralizacji badanych:

14. Systematyczne wagary.
15. Ucieczki z domu.
16. Przynależność do grup przestępczych i przebywanie w środowisku zdemoralizowanych kolegów.
17. Picie alkoholu.
18. Wiek, w którym wystąpiły objawy demoralizacji.
19. Wiek, w którym badany zaczął dokonywać kradzieży.
20. Wiek, w którym miał pierwszą sprawę sądową.
21. Długość okresu między początkiem dokonywania kradzieży a pierwszą sprawą sądową.
22. Długość okresu między początkiem wykojenia a pierwszą sprawą sądową.
23. Systematyczność kradzieży (Ostrihanska 1975: 137).

Badanie Ostrihanskiej dotyczyło **100 nieletnich recydywistów**. Okazało się, że **znaczenie ujemne prognostycznie ma wczesne i znaczne wykolejenie** (charakteryzujące się systematycznością kradzieży i ich wczesnym początkiem, udziałem w grupie przestępczej, piciem alkoholu, ucieczkami z domu, niepodejmowanie nauki i pracy) i **zaburzenia osobowości**. Zaskakujący okazał się wynik dotyczący dwóch najstarszych roczników recydywistów — niekorzystne prognostycznie okazały się wyłącznie czynniki związane ze znacznym i wczesnym wykolejeniem oraz zaburzeniami osobowości, a nie istotne — ze zmiennymi środowiska rodzinnego. Można to wiązać z faktem przebywania starszych nieletnich już poza wpływami środowiska rodzinnego. Dla obu grup — starszych i młodszych nieletnich recydywistów ujemnymi prognostycznie czynnikami były wczesny początek wykolejenia, udział w grupie przestępczej i zaburzenia osobowości. Tylko w grupie najmłodszych chłopców znaczące, ujemne prognostycznie, okazały się 3 czynniki związane z rodziną (**alkoholizm w rodzinie, zła atmosfera wychowawcza, brak opieki nad dziećmi ze strony rodziców**), oraz 1 czynnik charakteryzujący początki demoralizacji — **systematyczne wagary**. Ostrihanska podkreśla **znaczący wpływ pozytywnego środowiska rodzinnego u młodszych nieletnich**, u których procesy wykolejenia nie zdążyły się jeszcze utrwalić — te pozytywne środowiska rodzinne zapobiegały dalszemu ich wykolejeniu, które było w przypadku tej grupy przejściowe. Natomiast u starszych nieletnich recydywistów (15–16 lat) nawet pozytywne środowisko rodzinne nie zatrzymywało negatywnych procesów (w tym wieku mniejszy jest wpływ rodziny a znaczący grupy rówieśniczej), szczególnie, gdy przejawiali oni zaburzenia osobowości i znaczne objawy demoralizacji (Ostrihanska 1975: 138–139).

Wnioski badawcze — analiza przeprowadzona przez Ostrihanską — czynniki sprzyjające rozwojowi nieprzystosowania społecznego (1978)

Ostrihanska na podstawie robionych badań empirycznych dokonała społeczno-kulturowej analizy problemów Polski lat 80-tych XX wieku. mimo upływu 3 dekad większość z nich nie straciło swej aktualności.

Ostrihanska wskazuje na **specjalną konstelację problemów społecznych, które ułatwiają ujawnianie się problemów nieprzystosowawczych**. Mimo upływu lat pozostają one aktualne, choć lista ta z czasem uległa wydłużeniu, a problemy przybierają wraz z rozwojem cywilizacji nieco inną postać. Odniosę się do listy podanej przez Ostrihanską, podając krótką własną ocenę współczesną zjawiska: czy występuje, a jeśli tak, jakie formy przybiera. Moje komentarze podam w nawiasach za oryginalnymi ujęciami autorki. Oto wymienione przez Ostrihanską problemy społeczne ułatwiające rozwój nieprzystosowania u młodzieży:

- Postępujące uprzemysłowienie i urbanizacja (obecnie w wyniku ich rozwoju dochodzi czynnik o znaczeniu globalnym — natychmiastowy niemal dostęp do informacji poprzez internet).
- Ruchliwość społeczna (obecnie związana z otwarciem granic i ekspansją wynikającą z zaspokajania indywidualnych potrzeb jednostek, migracją kulturalną, ekonomiczną, polityczną itd.).
- Zwiększenie poziomu aspiracji zawodowych pracowników (obecnie zaspokajanie aspiracji zawodowych spotyka się z większymi możliwościami kształcenia i poszukiwania zatrudnienia, które wynikają m.in. z otwarcia granic).
- Zmiana modelu rodziny, co wynika z powszechności pracy zawodowej kobiet, ich aspiracji. W związku z powyższym funkcje opiekuńcze rodziny w znacznym stopniu przejmują instytucje społeczne. Rodzina jest przeważnie nuklearna, pozbawiona wzorców i mądrości poprzednich pokoleń. Dzieci nie mają okazji uczyć się wrażliwości na potrzeby innych ludzi, potrzebujących pomocy, co było ułatwione poprzez udział dziadków i starszych członków rodziny w wychowaniu (jest to czynnik współcześnie nadal aktualny, coraz bardziej złożony ze względu na zmiany kulturowe).
- Wzrost aspiracji materialnych ludności, wzrost stopy życiowej i wysoka pozycja dóbr materialnych w hierarchii wartości. Aby zaspokoić aspiracje materialne rodzice podejmują dodatkowe prace kosztem czasu spędzanego z dziećmi (czynnik nadal aktualny, częstą jego konsekwencją jest rozbitcie rodziny np. w wyniku wyjazdów zagranicznych o podłożu ekonomicznym w wyniku otwarcia granic).
- Problemem staje się czas wolny młodzieży, społecznie aprobowane wzorce jego spędzania, przekazanie umiejętności korzystania

z niego, zapewnienie odpowiednich do tego możliwości. Wzrasta rola środków masowego przekazu w i brak kontroli osób dorosłych wobec podejmowanych przez młodzież aktywności. (Wówczas podstawowym medium była telewizja, obecnie na czoło plaśuje się internet.)

- Zmniejszenie się trwałości małżeństwa (konflikty, zwiększenie liczby rozwodów): 1970 — rozpadło się 1,1 małżeństw na 1000 zawartych. W latach 2008 i 2009 było to już 7,3 małżeństw rozpadających się na 1000 (7-krotny wzrost w ciągu 4 dekad). Do powyższych zjawisk przyczyniają się uniezależnienie materialne i zawodowe kobiet, brak czasu na życie rodzinne, zmiana postaw społecznych wobec trwałości małżeństwa, trudności mieszkaniowe i ekonomiczne wielu młodych małżeństw, problem bezrobocia. Ten czynnik współcześnie ma jeszcze większe znaczenie.
- Nadużywanie alkoholu, które poważnie dezorganizuje życie wielu rodzin, powoduje poważne konflikty w rodzinie (wiele współczesnych badań potwierdza silne związki nadużywania alkoholu z przemocą domową), rzutują na sytuację psychospołeczną członków rodziny, pogarszają sytuację materialną rodzin, negatywnie wpływają na wychowanie dzieci i przyczyniają się do sieroctwa społecznego (obecnie zwiększył się znacząco udział osób bardzo młodych nadużywających alkoholu i od niego uzależnionych, ponadto pojawiły się problemy związane z nadużywaniem innych substancji psychoaktywnych — papierosów, narkotyków, leków).
- Wcześniej niż dawniej w życiu młodzieży obserwujemy problemy seksualne wynikające z wczesnej inicjacji seksualnej i dążenie do samodzielności, co wynika ze zjawiska akceleracji (przyspieszenia rozwoju fizycznego i umysłowego młodzieży). Ostrihanska podkreśla, że przyspieszeniu rozwoju fizycznego towarzyszy jedynie niewielkie przyspieszenie rozwoju osobowości, wydłuża się okres nauki szkolnej, młodzież później rozpoczyna pracę zawodową, a więc opóźnia się jej dojrzałość społeczna. Autorka podkreśla niekorzystne reminiscencje tego zjawiska w postaci konfliktów i problemów wychowawczych (obecnie to zjawisko się jeszcze pogłębia poprzez wydłużeniem czasu niesamodzielności ekonomicznej i tym samym przedłużenia niedojrzałości społecznej, co ma związek z niestabilnym rynkiem pracy, kryzysem ekonomicznym itp.).

- Drugi poza wymienionym wyżej — problem dotyczący samej młodzieży, a bardzo istotny, poza wymienionymi wyżej czynnikami społecznymi — to fakt większej przeżywalności, dzięki postępom medycyny, osobników, które dawniej nie przeżyłyby ze względu na swoją „niepełnowartościowość psychofizyczną”, powodującą wymaganie stworzenia specjalnych warunków wychowawczych i opieki. Dzieci te są szczególnie narażone na niedostosowanie społeczne (Ostrihanska 1978: 301–304).

Wskazując na **psychologiczne mechanizmy zachowania** Ostrihanska podkreśla, że wychowanie dzieci nieprzystosowanych przebiega najczęściej w bardzo niekorzystnych warunkach: deprivacji, przeciążenia, utrudnienia, w sytuacjach konfliktowych i w sytuacjach zagrożenia.

Opierając się na wynikach licznych badań, do **sytuacji deprivacji — niezaspokojenia ważnych potrzeb psychicznych** — zalicza: pozbawienie odpowiedniej opieki w domu rodzinnym, kontaktu psychicznego z dorosłymi i ich życzliwości, doznawanie stałych niepowodzeń w nauce, nie uzyskiwanie aprobaty środowiska koleżeńskiego na terenie szkoły.

Sytuacje przeciążenia dotyczą stawiania wygórowanych wymagań dzieciom o słabym systemie nerwowym i małych zdolnościach.

Sytuacje konfliktowe dotyczą stawiania dzieciom sprzecznych wymagań moralnych i społecznych, pełnienia przez dzieci sprzecznych ról społecznych. Dotyczą sytuacji dzieci rozwodzących się rodziców oraz sytuacji sprzeczności między nadmiernie rozbudzonymi potrzebami a możliwościami i sposobami ich zaspokajania.

Jako **sytuacje zagrożenia** wymienia autorka zagrożenia poczucia bezpieczeństwa i samooceny dziecka wobec doznawanych niepowodzeń, negatywnego stosunku otoczenia, złych ocen szkolnych (Ostrihanska 1978: 308).

Ponadto wskazuje na znaczenie i wagę **osobowości** jako „nawykowe sposoby reagowania, zdolność kontrolowania własnych reakcji, postawy społeczne, potrzeby, ukierunkowujące postępowanie, przyczyniające się do konfliktów z otoczeniem, decydujące o odporności w sytuacjach trudnych itd” (Ostrihanska 1978: 309). Podkreśla negatywne obserwowane i interioryzowane wzorce z przestępczych rodzin pochodzenia, braku w zakresie wykształcenia potrzeb wyższego rzędu a nadmierne rozbudzenie potrzeb popędowych u dzieci ze środowisk

rodziny prymitywnej. Wymienia brak wiary w siebie i niską samoocenę jako czynnik hamujący motywację starań i wysiłku u dzieci odrzuconych przez rodziców i rówieśników. Dodaje, że dzieci o obniżonej samokontroli, wywołujące konflikty i sprawiające problemy wychowawcze to często dzieci nadpobudliwe, o słabym układzie nerwowym, także wadliwie wychowywane (Ostrihanska 1978: 309).

Rozpatrując zachowania nieprzystosowawcze dzieci Ostrihanska, powołując się na stwierdzenia Hann-Ilgiewicz wyjaśnia **nieprzystosowawcze zachowania dzieci jako reakcję na niekorzystne czynniki społeczno-osobowościowe** (mechanizm obronny, niezrozumienie norm, naruszenie świata dziecka, zachwiane poczucie bezpieczeństwa, reakcja zagrożenia), natomiast za Przetacznikową podaje przyczyny bezpośrednio zewnętrzne prowadzące do wewnętrznych, w wyniku których dochodzi do nieprzystosowania: są to „tendencje społecznie negatywne, wykształcane i pogłębiane poprzez niezrealizowanie potrzeb psychicznych, nieumiejętność wyjścia z trudnej sytuacji i utratę wiary w taką możliwość” (Ostrihanska 1978: 312).

Za **Kosewskim** Ostrihanska wskazuje na **mechanizm utrwalania nieprzystosowania**, który w dzieciństwie ma charakter reaktywny wobec niekorzystnych czynników, zaś w dorosłości autonomizuje się i uniezależnia od swoich pierwotnych przyczyn (Ostrihanska 1978: 313).

Badania Stanika — 250 nieletnich przebywających w zakładach poprawczych i schroniskach (1980)

Badania przeprowadzone przez **Stanika wśród 250 nieletnich przebywających w zakładach poprawczych i schroniskach** pokazały również szereg ciekawych zależności, wpisujących się w kategorię czynników ryzyka i często ujawniających się w badaniach innych autorów, także tych wymienionych przeze mnie.

Podkreśla on mianowicie, że prawie połowa przez niego badanych wywodziło się z pełnych rodzin naturalnych — pozostali pochodzili z **rodzin niepełnych, rekonstruowanych lub zastępczych**.

U znacznej większości badanych osób występowała **niekorzystna sytuacja wychowawcza w rodzinie**.

Dane z dokumentów i rozmów z nieletnimi wskazują na następujące czynniki kryminogenne występujące w środowisku rodzinnym:

karalność któregoś z rodziców przez sąd, pozbawienia wolności któregoś z rodziców (w czasie badań lub w przeszłości), uprawianie nielegalnej działalności, której dziecko było świadkiem, kara pozbawienia wolności kogoś z rodzeństwa (w czasie badań lub w przeszłości), występowanie wpływów kryminogennych w najbliższym środowisku sąsiedzki, występowanie w rodzinie prostytucji, pijaństwa. Według danych Stanika pod wpływem wymienionych czynników kryminogennych w środowisku rodzinnym lub sąsiedzki żyło ponad 75% badanych, przez co bardzo wcześnie zdobywali szkodliwe doświadczenia życiowe, które z czasem utrwały się i poszerzały swój zakres treściowy (Stanik 1980: 195–196).

Badania opisane w pracy zbiorowej Izdebskiego, dotyczące modelowania przemocy przez środki masowego przekazu, problemów związanych z zachowaniami seksualnymi młodzieży (1991)

Herbert Selg (1992: 199–204) z Uniwersytetu w Bambergu w Niemczech porusza kwestię wpływu **prezentowania przemocy w środkach masowego przekazu na młodzież**. Podkreśla on, że w tej kwestii istnieją 3 stanowiska — dwa skrajne — poczucia niemocy w sensie bezskuteczności przekazu medialnego przemocy, oraz przekonania o wszechmocy negatywnego wpływu i zupełnej bezsilności w radzeniu sobie z tym problemem przez wychowawców, oraz trzecie stanowisko — zrównoważone, oparte na społeczno — kognitywnej teorii uczenia się Bandury (1977). Podkreśla on wagę modelowania na skutek obserwowania zachowań osób znaczących dla młodzieży w mediach. Modelami mogą być zarówno postaci pozytywne jak i negatywne co do prezentowanych wzorców. To jest tzw modelowanie I stopnia. Modelowanie II stopnia („teoria podwójnej dawki” Gerbnera 1980) zachodzi, gdy poza oglądaniem przemocowego modelu w środkach masowego przekazu dziecko przeżywa realną przemoc w domu lub jest źle traktowane przez nauczyciela. Wtedy dziecko zaczyna postrzegać świat wokół jako zły i wybiera przemoc jako środek do realizacji.

Rozważania Selga są wcześniejsze niż masowe rozprzestrzenienie się gier komputerowych zawierających przemocowe przekazy, a moim zdaniem znacząco wpisujących się w model „podwójnej dawki”.

Młdzież bowiem podczas gier ćwiczy przemoc poprzez wielokrotne powtarzanie jej w grach, w których jest ona oczekiwana i punktowana. Następnie doświadczenia zdobyte w grach ze świata wirtualnego może przenosić do świata realnego. Ponieważ jest to problem złożony i wielowymiarowy wiadomo, że nie każdy młody człowiek grający w gry przemocowe będzie sprawcą przemocy w świecie rzeczywistym. Istnieje wiele zmiennych indywidualnych, wpływu społecznego środowisk socjalizacyjnych (rodziny, grupy rówieśniczej i szkoły). Jednak czas modelowania przypadający na okres niedojrzałości emocjonalnej, intelektualnej, psychicznej, społecznej i osobowej będzie czynnikiem ułatwiającym (**czynnikiem ryzyka**) nierefleksyjne przyjmowanie wzorców, które wydają się atrakcyjne i nagradzające, a może nawet zaspokajają ważne potrzeby niezaspokojone w wymienionych środowiskach. Zdaniem Selga skutki oddziaływania przemocy z mediów na agresywne zachowania odbiorców narastają stopniowo. Podkreśla on ponadto, że istnieje wiele badań (wymienia liczbę 100 znanych sobie badań), które potwierdzają to stanowisko (Selg 1992: 200–201). Selg wymienia 19 eksperymentów z udziałem dzieci na temat modelowania przemocy, opisuje jeden, podczas którego pokazywano dzieciom agresję wobec lalek podczas zaaranżowanej zabawy. Po zakończeniu eksperymentu dzieci przeniosły wyuczony wzorzec przemocowy i zachowywały się w ten sposób w stosunku do swoich rówieśników. Stwierdza, że na 19 eksperymentów, 13 potwierdziło tezę modelowania przemocy (Selg 1992: 201).

Selg podkreśla jeszcze jedną ważną kwestię, nie zawsze braną pod uwagę podczas planowania badań — mianowicie przyzwyczajenie dzieci i młodzieży do postaw i przekazu przemocowego, co staje się czynnikiem niewiarygodności badań. Szczególnie dotyczy to młodzieży amerykańskiej, gdyż tam było prowadzonych najwięcej różnych badań, w tym wpływu wzorców przemocy w mediach na dzieci i młodzież. Wiele osób wskazuje, że wydarzenia nagłaśniane przez media powodują zdarzenia naśladowcze (np. samobójcza śmierć gwiazdy medialnej nasila samobójstw wśród jej fanów) — Philips (1986) określa to *found-eksperymentami* (jakby naturalnymi) (Selg 1992: 202).

Wskazując na przemoc w postaci w filmach pornograficznych podkreśla za Schwarzem (1987), że modelują negatywne postawy mężczyzn wobec kobiet oraz wpływają na obniżenie samooceny kobiet (Selg 1992: 203).

Olaf Mejer, pracujący z narkomanami w poradnictwie specjalistycznym w Warszawie podkreśla, że wzmożone potrzeby seksualne u narkomanów pojawiają się szczególnie po zakończonej detoksykacji. Ich często przypadkowa (przez co niebezpieczna w dobie zagrożenia m.in. AIDS) realizacja nie wynika jedynie z potrzeb fizjologicznych, lecz głównie ma naturę psychiczną. Stanowi niezaspokojenie potrzeby bezpieczeństwa, której jest najłatwiej dostępną formą. Ponadto u źródeł gwałtownie poszukiwanych kontaktów seksualnych leżą także niezaspokojone potrzeby miłości i akceptacji (Mejer 1992: 229). Ciekawe, że Maslow w swoim modelu potrzeb psychicznych w formie piramidy, traktuje wszystkie wymienione powyżej potrzeby (fizjologiczne, bezpieczeństwa, miłości i akceptacji) jako potrzeby podstawowe typu D — deprywacji — braku.

Brak bezpieczeństwa przejawia się we wchodzeniu przez narkomanów w związki emocjonalne i seksualne z osobami postrzeganymi jako silne psychicznie, dorosłe. Często zdarza się kierowanie uczuć w kierunku personelu terapeutycznego w ośrodkach, co zdaniem Mejera nie da się wyjaśnić jedynie relacją przeniesieniową w terapii. Zdaniem Mejera emocjonalno-seksualne potrzeby narkomanów są zakłócone już od około 15–16 roku życia (najczęstszy wiek wchodzenia przez młodzież w świat narkotyków, ale też okres kształtowania potrzeb seksualnych, początek rozwoju psychoseksualnego i identyfikacji seksualnej) i bliskość związków w sferze międzyludzkiej (emocjonalnej i seksualnej) jest odwrotnie proporcjonalna do stopnia uzależnienia od narkotyków. Zdaniem Mejera bowiem zarówno relacja seksualna i pierwsze doświadczenia w tym obszarze w okresie adolescencji, jak i zażycie narkotyku, bazują na tej samej niezaspokojonej potrzebie — potrzebie bezpieczeństwa. Podkreśla on jednak dramatyczną różnicę — łatwiej, dostępniej zaspokoić tę potrzebę poprzez zażycie narkotyku, niż przez autentyczny bezpośredni kontakt dwojga partnerów. Mejer podkreśla, że wielu narkomanów nie posiada jasnej identyfikacji związanej z płcią. Jego zdaniem większość osób z tej subkultury pochodzi z domów nieprawidłowych, w których rodziny są rozbite, panuje chłód emocjonalny, brakowało w nich jasno wykształconych ról, co powoduje utrwalenie trudności w prawidłowej, klarownej orientacji seksualnej (Mejer 1992: 230).

Mejer wskazuje na podobieństwo zażywania narkotyków (Fromowska niedojrzała postawa „biore”) do aktu seksualnego: uniesienie, stan ekstazy, wyczerpanie oraz jednocześnie uzyskanie poczucia bezpieczeństwa. Nastawienie na niedojrzałe „biore” przekłada się na relacje z innymi — brak w nich aspektu wymiany z drugą osobą, a nastawienie jest jedynie na zaspokojenie własnych potrzeb (biore a nie daję). Dlatego jego zdaniem często związki intymne narkomanów kończą się porażką, bo nawet minimalne formy dawania są wypaczone nastawieniem receptywnym tylko na własne potrzeby. Dlatego jest ważny problem dla pracy psychoterapeutycznej, zarówno dotyczy emocji, jak i potrzeb seksualnych, jak i społecznych, relacyjnych (Mejer 1992: 231).

Jeszcze jeden aspekt zachowań seksualnych narkomanów to traktowanie aktu seksualnego jako instrumentalnego środka — zdobycia pieniędzy na narkotyki. Jest to ważny i również powszechny problem w tej subkulturze (Mejer 1992: 231).

Badania zachowań ryzykownych młodzieży gimnazjalnej Ostaszewskiego, Rusteckiej-Krawczyk i Wójcik (2011)

Ciekawe są badania z 2011 roku, ponieważ wskazują one na podobne uwarunkowania niedostosowania społecznego co badania starsze. Omówię w tym miejscu badania Zespołu Psychologii i Promocji Zdrowia Psychicznego, Pracowni Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M” Instytutu Psychiatrii i Neurologii w Warszawie pod kierunkiem Krzysztofa Ostaszewskiego. Trzyosobowy zespół — Krzysztof Ostaszewski, Anna Rustecka-Krawczyk i Magdalena Wójcik – podjął trzyetapowe badania młodzieży z warszawskich gimnazjów, dotyczące roli czynników ryzyka i czynników chroniących w rozwoju zachowań problemowych u młodzieży gimnazjalnej.

Raport dotyczył oceny zachowań problemowych/ryzykownych młodzieży gimnazjalnej warszawskich gimnazjów oraz dynamiki ich rozwoju w ciągu 3 lat gimnazjum. Wyróżniono i badano **4 grupy zachowań problemowych (ryzykownych) młodzieży:**

1. **Przemoc i zachowania agresywne**
2. **Wykroczenia**
3. **Używanie substancji psychoaktywnych**

4. Problemy szkolne oraz psychospołeczne czynniki chroniące i czynniki ryzyka uwzględniające wpływy rówieśnicze, społeczne, szkolne, środowiskowe i cechy indywidualne.

Za czynniki chroniące uznano:

1. Rozmowy z rodzicami o wydarzeniach dnia codziennego (powyżej 90%).
2. Czas spędzany z mamą (pozycje 2–6: powyżej 80%).
3. Przekonanie, że nauka pomaga w osiągnięciu celów życiowych.
4. Wsparcie emocjonalne mamy ; monitorowanie przez rodziców czasu spędzanego przez dziecko wieczorem poza domem.
5. Negatywny stosunek kolegów/koleżanek do używania narkotyków.
6. Udział w praktykach i uroczystościach religijnych.
7. Pozytywny stosunek do nauczycieli (pozycje 7–10: powyżej 70%).
8. Dobry kontakt ze starszym rodzeństwem (starszego brata lub siostrę miało 48% uczniów).
9. Czas spędzany z tatą.
10. Dobre samopoczucie (Ostaszewski, Rustecka-Krawczyk, Wójcik 2011).

Wnioski Koźniewskiej dotyczące rozwoju nieprzystosowania (za Ostrowska 2008)

Ostrowska pisząc o znaczeniu środowiska szkolnego w procesie socjalizacji i w profilaktyce, wymienia **czynniki ryzyka związane z dzieckiem, jego rodziną i środowiskiem szkolnym**, sformułowane przez psychologa-praktyka zajmującego się dojrzałością szkolną — E. Koźniewską. Jako **czynniki ryzyka związane z dzieckiem** wymienia: małe (poniżej normy) zdolności, nieharmonijny rozwój psychofizyczny, dużą wrażliwość emocjonalną, nadpobudliwość ruchową, problemy z koncentracją uwagi, niesprawność ruchową, niesprawność manualną. Do **czynników ryzyka ze strony szkoły** zalicza: nieodpowiednie warunki lokalowe i materialne szkoły, klimat szkoły lub klasy, wadliwa organizacja zajęć szkolnych, toku lekcji i przerw międzylekcyjnych, styl pracy nauczyciela, jego umiejętności dydaktyczne i wychowawcze, zaangażowanie emocjonalne, właściwości grupy klasowej i zespołu nauczycielskiego. Jako **czynniki ry-**

zyka tkwiące w rodzinie dziecka wymienia: nadmierne, nieadekwatne do możliwości dziecka oczekiwania rodziców dotyczące sukcesów edukacyjnych, obojętność rodziców wobec zadań szkolnych dziecka, jego przeżyć i doświadczeń, nadopiekuńcze lub zbyt restrykcyjne i chłodne emocjonalnie postawy rodziców wobec dziecka, niekonsekwentny i niespójny system wychowawczy, alkoholizm lub narkomania jednego lub obojga rodziców (Kozłowska 1999; za Ostrowska 2008: 202).

Wnioski Kossowskiej dotyczące badań nad przestępczością młodzieży (2007)

Anna Kossowska (2007) w rozdziale „Obraz przestępczości współczesnej młodzieży” podsumowuje wyniki analiz dotyczące stopnia **dewiacji wśród młodzieży**. Twierdzi, że jest on **wyższy u chłopców w porównaniu z dziewczętami, u uczniów szkół zasadniczych niż innych rodzajów szkół (choć nie we wszystkich kategoriach czynów), wśród mieszkańców (zwłaszcza dużych) miast niż wsi**. Niezależnie od uwzględnianych ogólnych zmiennych społeczno-demograficznych zwraca uwagę powszechność deklarowanych zachowań przeciw mieniu (Kossowska 2007: 453).

Badania Janusza Surzykiewicza (2000), Krystyny Ostrowskiej i J. Tatarowicza (1995) dotyczące agresji w szkołach

Badania Surzykiewicza dotyczą agresji uczniów wobec siebie, innych uczniów, nauczycieli, rodziców, innych osób i przedmiotów. Wobec nauczycieli młodzież używa wulgaryzmy, niszczy ich rzeczy, stosuje groźby, oszukuje, utrudnia lekcje. Ten rodzaj agresji dotyczy od mniej niż 1% młodzieży do prawie połowy uczniów (oszukiwanie). W stosunku do rówieśników najczęstszą formą agresji są bójki, agresja słowna, potracenia, przymuszanie do zachowań na które nie ma zgody i kłamstwa. Do tych zachowań przyznaje się od $\frac{1}{10}$ do $\frac{1}{3}$ uczniów. Ponadto młodzież będąca sprawcami przemocy jest też w roli ofiar przemocy ze strony innych (Surzykiewicz 2000).

Ad. 2. Badania młodocianych przestępców

Badania Szelhausa i Baucz-Straszewicz, dotyczące 134 młodocianych recydywistów (1960)

Ciekawe są wnioski wyciągnięte w starszych badaniach recydywistów, reprezentatywnej próby **134 młodocianych recydywistów**, prowadzonych przez Stanisława Szelhausa i Zofię Baucz-Straszewicz, zamieszczone w Archiwum Kryminologii w 1960 roku. Jako **różnicujący czynnik dodatkowo wyróżniający** grupę o stosunkowo niezbyt dużym poziomie wykolejenia wskazują na **pozytywny stosunek do pracy i zawodu oraz znacznie mniejsze rozmiary alkoholizmu**. Natomiast **czynnikami ryzyka** zdaniem autorów były: **wcześniejsza kilkakrotna karalność w sądach dla nieletnich, w tym przebywanie w zakładach poprawczych** (dotyczyło to 60% badanej grupy młodocianych recydywistów o poważnym stopniu wykolejenia społecznego), **kradzieże jako zasadnicze źródło utrzymania** oraz **nadużywanie alkoholu** (picie codzienne w dużych ilościach i częste upijanie się) (Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1960: 184–185). Ponadto autorzy podkreślają, że tylko połowa badanych jako dzieci żyła w zadowalających warunkach materialnych, w rodzinach występowały znaczące rozmiary alkoholizmu, któremu towarzyszyła duża drażliwość i **wybuchowość rodziców pijących**, ponadto matki i ojcowie recydywistów (w relacji matek) określili mężów (68%) i siebie (63%) jako zachowujących się w sposób gwałtowny i wybuchowy, w rodzinach tych występowała **niekorzystna atmosfera wychowawcza** (w tym **pobłażliwość wobec wykroczeń dzieci**), występowały **niekorzystne czynniki wychowawcze** (**rozbitcie rodziny, sieroctwo, oddanie dzieci na wychowanie, niewłaściwe metody wychowawcze, nadużywanie alkoholu przez ojców, awantury, bójki, bicie dzieci, brak należytej opieki i kontroli oraz karalność ojców i poważne konflikty w rodzinie**) (Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1960: 185–188).

Autorzy badali również **zmiennie związane z osobowością i postawą społeczną**. Jeśli chodzi o osobowość, starali się ocenić **dojrzałość psychiczną badanych**. Na jej brak wskazuje „**dominacja reakcji popędowych**, niekontrolowana duża lekkomyślność, kierowanie się motywami wyżywiania się w ciągłych rozrywkach, lubowanie się w brawurze i przygodach oraz w imponowaniu rówieśnikom. Wyraźny jest brak planowania, zastanawiania się nad przyszłością, brak jest poważniej-

szego stosunku do pracy, która nie wiąże się u nich z myślą o określonym zawodzie, **niedomaga wyraźnie krytyczna ocena skutków własnego postępowania**” (Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1960: 188). **Między ilorazem inteligencji a przestępczością autorzy nie stwierdzili istotnej zależności. Ich zdaniem znacząca jest tu struktura emocjonalna, uczuciowa.** Aż 39 osobników (ponad $\frac{1}{3}$) charakteryzowało się **cechami psychopatycznymi lub związanymi z mechanizmami psychonerwicowymi**, gdzie normalny rozwój uległ zakłóceniu wskutek **poważnych urazów i konfliktów psychicznych z okresu dzieciństwa** — autorzy podkreślają dużą ostrożność tej diagnozy, gdyż badania nie pozwoliły na tak dokładne rozgraniczenie, a osoby te często nie są precyzyjnie diagnozowane w zakładach karnych. Jednak reakcje tych osób można określić jako „drażliwość, niemożność opanowania się, skłonność do powodowania konfliktów na skutek impulsywnego zachowania, trudności przy usiłowaniu się podporządkowania się różnym rygorom, często występujące stany przygnębienia i złego samopoczucia, napięcia i niepokoju”. W ocenie matek ponad 60% tej grupy od wczesnego dzieciństwa uchodziło za dzieci nerwowe, nadpobudliwe, sprawiające trudności wychowawcze, a większość z nich w okresie nieletniości korzystała z pomocy poradni zdrowia psychicznego z powodu skierowań przez sąd dla nieletnich. Zastanawiające dla badaczy jest **duża grupa spośród młodocianych nie związana uczuciowo z rodzicami, a wśród tej grupy wielki odsetek osób o postawie bardzo agresywnej.** W ich historii życia są sytuacje złośliwości w stosunku do rówieśników, zaczepności, bicia rówieśników i młodszych dzieci, skłonność do prowokowania sytuacji „usprawiedliwiających” ich agresywne wystąpienia; **ich stosunek do członków rodziny jest często brutalny**, znęcają się wobec słabszych współwięźniów, wyładowują agresję poprzez demolowanie celi itp. (Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1960: 189–190). Znamienne są u wielu z nich **datowane od wczesnego dzieciństwa konflikty uczuciowe na tle sytuacji uczuciowych w rodzinie** — osamotnienie wskutek braku uczuć ze strony matki, poczucia, że wyróżnia ona rodzeństwo, doświadczenie brutalności ze strony ojca alkoholika i ambiwalentny stosunek do ojca. Niemal wszyscy piją duże ilości alkoholu od kilku lat, pod wpływem alkoholu ich tendencje agresywne wzmagają się, z czego młodociani zdają sobie sprawę. **Przebywają oni w niekorzystnych grupach zamkniętych, od których czerpią wzorce osobowe i kulturowe, determinujące ich reakcje umy-**

słowe, uczuciowe i normy postępowania (Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1960: 190–191). **Ich stosunek do pracy jest zdecydowanie negatywny**, ich rodzice nie przywiązywali wagi do kształcenia u dzieci zwodu, nie starali się o właściwe zatrudnienie, nie doceniali nauki zawodu, nie kontrolowali nieobecności w pracy, a **związek uczuciowy nieletnich z rodzicami był luźny** (Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1960: 193).

Co ciekawe — badani wielokrotni recydywiści znali współwięźniów z wcześniejszych pobytów i często utrzymywali ze sobą po wyjściu z więzienia bliskie kontakty. Takich doświadczeń nie mieli mniej wykolejeni (Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1960: 195).

Ponadto — **prawie wszyscy badani mieszkali u rodziców i około 70% z nich nie płaciło za wyżywienie**, a jedynie około 30% dawało na utrzymanie domu niewielkie sumy pieniędzy (Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1960: 196).

Sami badani, jako przyczyny swojego wykolejenia wymieniają: problemy i negatywne cechy w domach rodzinnych (brak opieki i kontroli wynikający z rozbitcia rodziny, zły stosunek do nich macoch, ojcymów, przyjaciół rodziców), bycie wychowywanym przez ulicę i kolegów, nawiązywanie negatywnych znajomości i popełnianie przestępstw podczas uciezek z domu, spowodowanymi konfliktami w domu rodzinnym. Ponadto mówią o braku otrzymywania do rodziców pieniędzy na rozrywki (Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1960: 198). W starszym wieku — po 17 roku życia wymieniają niskie zarobki nie wystarczające na rozrywki, swój niechętny stosunek do pracy, własne złe skłonności czy zły charakter, wykolejenie pod wpływem zakładów poprawczych (w tym brak przemyślanego systemu kar i oddziaływań wychowawców, którzy często stosowali środki wykorzystujące poniżanie, brutalność, przemoc, znęcanie się nad wychowankami, dotkliwie kary, niesprawiedliwe traktowanie, krzywdy). Niektórzy wychowankowie myśleli o zemście za doznane upokorzenia i krzywdy (Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1960: 201–202). Tak więc **poważnym czynnikiem ryzyka zachowań dewiacyjnych może być niewłaściwa, nieprofesjonalna, czasem wręcz dewiacyjna postawa niektórych wychowawców w zakładach placówkach**.

Poza zasadniczą zgodnością z przytaczanymi badaniami Szelhaus i Baucz-Straszewicz, Helena Kołakowska (1960: 107), **jakoswoisty czynnik ryzyka wymienia z koleiniewłaściwą pracę niektórych kuratorów**, powierzchowną, nie nawiązującą kontaktów z nieletnimi i ich

rodzinami, nie orientowanie się w ich problemach i nie podejmowanie adekwatnych działań pomocowych wynikających ze znajomości ich problemów.

Badania K. Ostrowskiej dotyczące agresji u młodocianych sprawców przestępstw o charakterze chuligańskim (1981)

W swojej obszernej pracy „Psychologiczne determinanty przestępczości młodocianych. Analiza kryminologiczna” (1981), Ostrowska podaje obszerny przegląd badań kryminologów polskich i zagranicznych zajmujących się tym zagadnieniem. W związku z tym nie opisuję badań tak wnikliwie przedstawionych przez Autorkę. Omówię jedynie wnioski z jej badań.

Ostrowska badała 121 sprawców przestępstw o charakterze chuligańskim i porównywała ich z 51 uczniami z zasadniczych szkół zawodowych. Analizowała ona poziom agresywności w obu grupach tzw. przestępców i nieprzestępców, mierząc zmienną kwestionariuszem Buss-Darke. Nie zaobserwowała różnic między młodocianymi, którzy popełnili przestępstwo po raz pierwszy i nie przestępcami, ale różnice wystąpiły w grupie recydywistów i nieprzestępców. Obie grupy różniły poziom agresywności. Zasadnicze wnioski badawcze Ostrowskiej są następujące:

- Młodociani przestępcy odbierają otaczający ich świat jako wrogi, w którym są ofiarami manipulacji. Są oni poddani oddziaływaniom czynników sytuacyjnych w sposób bierny, nie mając na nie wpływu.
- Ich środowisko rodzinne charakteryzuje się kumulacją wielu niekorzystnych zjawisk, takich jak: alkoholizmem, złym pożyciem rodziców, kłótniami i awanturami, zaniedbaniem domu, złym stosunkiem do dziecka (wrogość, niechęć, obojętność), niewłaściwą pozycją dziecka wśród rodzeństwa (dziecko jest gorzej traktowane lub wyróżniane), stosowaniem niewłaściwych metod wychowawczych (zbytnia surowość, pobłażliwość lub niekonsekwencja).
- Badaczka wykazała, że stosunek młodocianych przestępców do społeczeństwa, badany przez pryzmat ich celów życiowych jest egocentryczny. Jako najważniejsze wartości w życiu wymieniają najpierw własne zdrowie, potem czy są kochani przez innych a ja-

ko kolejną wartość podają własną niezależność. Wymieniają więc wartość nie wymagające z ich strony wkładu, wysiłku, niezależne od ich aktywności własnej.

- Zakres kontaktów z innymi w tej grupie ograniczony jest do rodziny i niewielkiej grupy koleżeńskiej.
- Wobec zachodzących w środowisku zdarzeń wykazywały bierną postawę. Świat jawił się jako wrogi, negatywny.
- Oceniali siebie skrajnie pozytywnie w kwestionariuszach, co nie pokrywało się z oceną rzeczywistości przez nich posiadaną (ważna znaczna rozbieżność oceny deklarowanej i rzeczywistej). Charakteryzował ich mniejszy krytycyzm wobec siebie i nieadekwatna samoocena.
- Nie radzą sobie z dominującymi emocjami, nadmiernym pobudzeniem, nie są zdolni do prawidłowego działania wskutek stałego, życzeniowego postrzegania siebie, co uniemożliwia im poprawę postaw. Osoby z grupy kontrolnej nawet przy wysokim potencjale pobudzenia starają się wyrazić swe emocje w sposób zsocjalizowany, bardziej wyczuwają uczucia innych.
- Osoby — sprawcy przestępstw nie różnicują bodźców, więc z jednakową siłą będą reagować zarówno na informacje ważne jak i nieważne z otoczenia, co wyjaśnia ich nadmierną agresywność. Charakteryzuje je niekontrolowana impulsywność.
- Ich przystosowanie społeczne jest zaburzone — podejmują działania odbiegające od norm społecznych.
- W rodzinach nie czują się bezpiecznie i nie mogą w nich zaspokoić swoich potrzeb.
- Alkohol traktują jako antidotum na frustrację, nieśmiałość, brak radości życia i poczucia i szczęścia.
- Swoje nieprzystosowawcze zachowania używają jako komunikatory swego istnienia, zaznaczenia swej obecności w świecie.
- Alkoholu używają jako substancji obniżającej napięcie i psychiczne i podnoszącej poczucie własnej wartości.
- Charakteryzuje ich brak pewności siebie, poczucie zagrożenia i nieumiejętności radzenia sobie własnymi stanami emocjonalnymi oraz zahamowanie w kontaktach z innymi.
- Swoje dotychczasowe zachowanie i realizację celów życiowych ponad połowa badanych ocenia w ten sposób, że robi rzeczy, których później żałuje, czują przygnębienie, napięcie emocjonal-

ne, poczucie winy, ale nie jest ono na tyle silne, by być barierą przed pochoptnymi zachowaniami.

- Nie potrafią prawidłowo wyrażać emocji, a źródłem tego deficytu jest nadmierna ilość napięć w ich życiu rodzinnym i niektóre ich właściwości psychiczne, jak poziom inteligencji. Utrudnia to opracowywanie procesów poznawczych przy podejmowaniu wyborów życiowych i działań, a dotyczy to głównie grupy przebywającej w zakładach karnych i wskazuje na ich większe trudności z kontrolą emocji za pomocą sfery poznawczej. Mają dużą zmienność, amplitudę uczuć — od euforii do depresji.
- Badanych charakteryzuje apatia, bierność, niska energia, niewiara w możliwość dokonywania zmian w życiu, obojętność, bierność, przekonanie, że dotąd żyli niewłaściwie.
- W rodzinie i innych ludziach nie znajdują wsparcia.
- Charakteryzuje ich ekstrawertywno-neurotyczna struktura osobowości, powierzchowność kontaktów z innymi.
- Mają silną wrażliwość na bodźce z otoczenia ale całkowitą niezdolność do ich selekcji (Ostrowska 1981: 207–258).

Badania Ostrowskiej pokazują pogłębioną analizę determinant osobowościowych i społecznych, stanowiących znaczące czynniki ryzyka sprzyjające powstawaniu i utrwalaniu się przestępczości i niekorzystnych zachowań.

Podobnej analizy dokonał również Kazimierz Pospiszyl (1973). Wymienił on czynniki determinujące kształtowanie się postaw społecznych, wymienił neurotyzm i przestępczość jako przejawy wadliwych postaw społecznych, następnie omówił własne badania.

Badania młodocianych więźniów Szymanowskiej, Ostrowskiej (2003)

Aleksandra Szymanowska (2003) przytacza popularną teorię R. i S. Jessorów, wyjaśniającą podejmowanie przez młodzież zachowań ryzykownych wtedy, gdy młodzież nie może zaspokoić ważnych potrzeb, celów rozwojowych i umiejętności życiowych w sposób akceptowany społecznie:

- potrzeby: miłości, przynależności, akceptacji, bezpieczeństwa itp.;
- ważnych celów rozwojowych: określenia własnej tożsamości, indywidualności, niezależności od rodziców;

- zdobycia umiejętności radzenia sobie z trudnościami życiowymi i towarzyszącymi im przeżyciami (lękiem, frustracją itp.)

Szymanowska wymieniła **czynniki chroniące**, hamujące występowanie zachowań ryzykownych:

- silną więź z rodziną;
- zainteresowanie nauką szkolną;
- regularne praktyki religijne;
- poszanowanie prawa, norm, wartości, autorytetów społecznych;
- przynależność do pozytywnej grupy (Szymanowska 2003: 82; por. Ostrowska 1998).

Na zachowanie ludzkie ma wpływ wiele czynników. Zgodnie z interakcyjnym modelem funkcjonowania zachowanie człowieka jest wypadkową wielu czynników, które można pogrupować na czynniki zewnętrzne i wewnętrzne. Do wewnętrznych czynników zaliczamy motyw i przekonania jednostki, krytycyzm, poczucie kontroli i sposób postrzegania środowiska. Wśród zewnętrznych czynników wymienia się strukturę rodziny, wykształcenie, zawód, wyznanie rodziców, ich system przekonań i religijność, klimat rodziny i wymagania stawiane przez rodziców, a także wpływ rówieśników (Gaś 1997). Tak więc czynniki zewnętrzne zawierają zarówno wpływy socjalizacji pierwotnej, przebiegającej w rodzinie, jak i socjalizacji wtórnej, dotyczącej wpływów grupy rówieśniczej.

Szymanowska podkreśla, że pewne cechy jednostki jak i jej środowiska sprzyjają zachowaniom ryzykownym, inne zaś je hamują (Szymanowska 2003: 82).

Zdaniem Szymanowskiej braki w powyższych czynnikach ochronnych mogą zwiększać prawdopodobieństwo występowania czynników ryzyka. I tak — u **młodocianych więźniów** obserwuje się: **zaburzenia więzi w rodzinie, brak zainteresowania nauką szkolną, skutkujący brakiem zawodu i wynikających z tego możliwości znalezienia dobrej pracy**. Dlatego zdaniem autorki większość badanych nie pracowała i **pozostawała na utrzymaniu rodziców** (Szymanowska 2003: 83). Autorka wymienia **picie alkoholu** przez młodzież jako czynnik utrudniający kontrolę impulsów, przez **co toruje drogę innym zachowaniom ryzykownym (głównie inicjacji seksualnej, zachowaniom agresywnym i przestępczym)**. Ponadto u ponad połowy badanych używanie alkoholu powodowało problemy z prawem, oraz problemy w relacjach domowych, intymnych i koleżeńskich oraz w relacjach w pracy (Szy-

manowska 2003: 84, 86). Szymanowska podkreśla **czynnik wczesnego wieku popełniania przestępstw**, który jest niezwykle znaczący dla późniejszej kariery przestępczej — aż 60% badanych z opisywanej przez nią grupy popełniło czyny karalne w okresie nieletniości (Szymanowska 2003: 86).

Autorka wymienia **dwie grupy — pierwotną (rodzinę) i wtórną (środowisko rówieśnicze) jako zasadnicze w kształtowaniu się wzorców przestępczych**.

Mówiąc o rodzinie podkreśla, że przed osadzeniem w zakładzie karnym większość nieletnich pozostawało na utrzymaniu rodziców i zamieszkiwało z nimi.

Niski poziom wykształcenia rodziców wymienia jako znaczący dla braku zainteresowania nauką i niskich aspiracji zawodowych badanych chłopców.

Oceniając wywiązywanie się rodziców z ról społecznych i rodzicielskich oceniano rozmiary zjawisk patologicznych występujących rodzinie. **W ponad połowie rodzin badanych występowały problemy z nadużywaniem alkoholu, zwłaszcza przez ojców. Ojcowie i rodzeństwo byli karani sądownie** (w niemal połowie rodzin). W prawie połowie rodzin występowały **poważne konflikty**, a w ponad 60% rodzin występowała **przemoc**, w tym w około 30% stosowana wobec badanych.

Autorka oceniała **kumulację negatywnych czynników**, ale też szukała „pozytywnych rodzin”, charakteryzujących się występowaniem **czynników chroniących**.

Aż w 16% rodzin osób badanych nie wystąpił ani jeden czynnik chroniący.

Ponadto stwierdzono **istotną statystycznie zależność między stosunkiem do alkoholu a występowaniem negatywnych czynników** (im mniej negatywnych czynników, tym rzadziej pili alkohol).

Jeśli chodzi o **relacje z rodzicami**, akceptacji nieletni doświadcza-
li od matek (w niemal 70%), przy czym zauważa się u matek postawę chroniącą przed niebezpieczeństwami. Tylko ¼ ojców akceptowała nieletnich — tyleż samo co ojcowie nie wykazujący żadnego zainteresowania nimi (takich matek było niecałe 7%), i co ojcowie nigdy nie kontaktujący się z synami (takich matek było ponad 8%). Autorka podkreśla, że **akceptacja osoby dziecka (a nie jego zachowania, jeśli narusza normy zasady) jest warunkiem koniecznym kształtowania**

się poczucia własnej wartości. Natomiast matki często akceptowały także negatywne zachowania synów. Zaufanie, jakim nieletni darzyli matki jest równe poziomowi braku zaufania do ojców i wynosi w obu przypadkach nieco ponad 40%.

Wskaźnik spójności rodziny badano na podstawie czasu spędzanego wspólnie w rodzinie na różnorodnych czynnościach, w tym wspólnych rozmowach. W badanej grupie było zaledwie 10% rodzin o wysokim wskaźniku spójności.

Ze spójnością rodziny dodatnio koreluje kontrola zachowań badanego. Niespełna 30% rodzin miało niski wskaźnik kontroli, niemal 40% średni, zaś wysoki również około 30%. Zgodnie z kolejnością ważności i występowania kontrola dotyczyła: złych ocen, wagarów, niewłaściwego zachowania w szkole, wykroczeń skutkujących interwencją policji lub sądu, agresywnych zachowań wobec rodziców, późnych powrotów do domu, kontakty ze złym towarzystwem, picia alkoholu, udziału w bójkach i podbierania pieniędzy rodzicom.

Jeśli chodzi o **rodzeństwo**, ponad ¼ badanych miała rodzeństwo karane sądownie, niemal ¼ rodzeństwo zdradzające poważne objawy niedostosowania, a 13% rodzeństwo nadużywające alkoholu.

Oceniając grupę rówieśniczą badanych zauważono, że większość kolegów, z którymi badani utrzymywali kontakty w okresie szkolnym wagarowała, powtarzała klasy, porzucała naukę, wałęsała się w czasie wolnym lub piła alkohol, a ponadto była karana w okresie zarówno nieletniości jak i po 17 roku życia (podobnie jak badani) (Szymanowska 2003: 87–93).

Psychologiczna charakterystyka badanych pozwoliła podzielić ich na 2 grupy różniące się występowaniem podstawowych problemów:

1. nieletni nie posiadający wykształcenia i zawodu, nawyku pracy, niedojrzali osobowościowo i z brakiem krytycyzmu;
2. nieletni łatwo ulegający wpływowi negatywnym, ze skłonnością do nadużywania alkoholu, nie posiadający wsparcia w rodzinie, nie mający aspiracji i planów życiowych, a także mający trudną sytuację materialną.

Biorąc pod uwagę **czynnik religijności** jako znaczący wśród czynników ochronnych zauważono, że **nieletni jak i ich rodzice** (w oparciu o których postawy kształtują się odniesienia religijne) mają **znaczaco słabszy stosunek do religii** niż występujący w próbie ogólnopolskiej.

Badania Ireny Rzeplińskiej 2007–2008
dotyczące nieletnich — opis cech ze względu na płeć
— przestępczość dziewcząt

Irena Rzeplińska badała grupę 771 nieletnich w wieku 13–16 lat, 79 dziewczynek 692 chłopców, których sprawy zostały zarejestrowane w sądach dla nieletnich w **2000 roku**. Z tej grupy jako dorośli było karanych prawie $\frac{1}{5}$ dziewcząt i prawie połowa chłopców.

Szukając przyczyn w **cechach społecznych karanych dziewcząt** Rzeplińska wskazuje na złą opinię dziewcząt u kuratora i rodziny. Kuratorzy wskazywali na stwarzanie problemów wychowawczych, a rodziny na agresywność, przebywanie w zdemoralizowanym towarzystwie, czyny karalne, znaczącą demoralizację. Ponadto wymienia Autorka problemy z nauką szkolną i złą opinię ze szkoły.

Ojowie dziewcząt karnych w dorosłości w większości mieli złą opinię ze względu na nadużywanie alkoholu, niektórzy akceptowali zachowanie córek, a nawet czerpali z niego korzyści. Natomiast większość matek dziewcząt karanych w dorosłości nie pracowała. Zdarzył się przypadek braku zainteresowania córką i nie utrzymywania z nią kontaktu.

Co do **cech karanych ponownie w dorosłości chłopców** wymienia Rzeplińska złe opinie o nich, wyrażające się: przebywaniem w zdemoralizowanym środowisku; ordynarność, wulgarność, agresywność, nerwowość; sprawianie przez nieletnich problemów wychowawczych; okradanie własnego domu; leczenie psychiatryczne. Wśród problemów w sprawianych przez chłopców wymienia zaś problemy szkolne (z nauką, nie chodzenie do szkoły), złe zachowanie w szkole, problemy psychiczne (obniżony poziom sprawności umysłowej, nerwowość, nadmierna pobudliwość). Więcej karanych w dorosłości było **wcześniej i częściej postrzegani jako problemowi**. A prawie $\frac{1}{3}$ z nich (mimo posiadania niepełnych danych) piła alkohol.

Opisując środowisko rodzinne nieletnich chłopców — aż ich ojców miało negatywną opinię, co bywa połączone z zniechęcaniem się nad rodziną i karalnością ojca. Mimo, że większość matek miała pozytywną opinię zarówno u niekaranych i karanych ponownie, to inna jest proporcja (70 do nieco ponad 50 procent). W grupie karnych ponownie więcej jest matek niewydolnych wychowawczo, nadużywających alkoholu, nie zajmujących się domem i dziećmi, nieodpowie-

działnych, ukrywających i usprawiedliwiających postępków synów (Rzeplińska 2007–2008: 410–413).

Badania nieletnich dziewcząt — Dagmara Woźniakowska-Fajst (2009)

Autorka podkreśla, że przestępczość kobiet i dziewcząt jest zupełnie inna niż mężczyzn, a badań opisujących tę specyfikę jest niezwykle mało. Mimo tego, że grupa kobiet i dziewcząt przestępczych stanowi łącznie niewielki procent przestępczości ogółem, zjawisko to jest znaczące i warte opisanie. Autorka podkreśla, że dziewczęta są znacznie rzadziej sprawcami przestępstw z użyciem przemocy. Jednak ich udział w przestępczości systematycznie rośnie i w 2006 wynosił on 15% ogółu.

Badaczka podkreśla ważną kwestię ignorowania przez ważne teorie kryminologiczne kwestii płci sprawców (Woźniakowska-Fajst 2009: 226). Woźniakowska-Fajst zadaje istotne pytania — dlaczego kobiety popełniają przestępstwa, ale te pyt — dlaczego popełniają ich aż 10 razy mniej niż mężczyźni (2009: 226–227). Podaje kilka wyjaśnień tego zjawiska:

- biologiczne (mniejszy poziom testosteronu u kobiet skorelowany z mniejszą skłonnością do agresji);
- społeczne (inna pozycja społeczna kobiet, mniejsze aspiracje i ambicje zawodowe, brak konieczności utrzymania rodziny, inne, łagodniejsze traktowanie przez wymiar sprawiedliwości);
- wychowawcze (związane z większą kontrolą społeczną nad dziewczętami, innymi oczekiwaniami wychowawców, innymi stereotypami i wzorcami, wpajanymi w socjalizacji).

Mimo tych wyjaśnień — żadna z teorii naukowych nie daje jednoznacznych odpowiedzi na postawione kwestie.

Szukając wyjaśnień w teoriach kryminologicznych Woźniakowska-Fajst pokazuje na tendencję zwiększania ilości używek przez dziewczęta — alkoholu, papierosów, narkotyków. W społecznym przekonaniu dziewczęta jawią się jako coraz „gorsze”. Zmienia się także polityka organów ścigania i karania oraz zmniejsza się społeczne przyzwolenie na przestępczość (Woźniakowska-Fajst 2009: 228–229).

Badaczka opisuje wyniki własnych badań aktowych z lat 2003–2005 prowadzonych na reprezentatywnej próbie ogólnopolskiej. Do-

tyczyły one ogółu spraw nieletnich we wszystkich sądach rodzinnych (losowanie warstwowe). Analizie poddano 10% całej populacji nieletnich z powyższych lat w 40 wylosowanych sądach. Było to prawie 1000 spraw (87), stanowiących prawie $\frac{1}{3}$ spraw z całej Polski.

Wnioski z badań:

1. Aż $\frac{1}{4}$ badanych dziewcząt pochodzi z rodzin niepełnych — wychowywane są głównie przez samotne matki. Jednak Woźniakowska-Fajst podkreśla, że jest to wynik zgodny z próbą ogólnopolską z roku 2002 — proporcje samotnego rodzicielstwa do rodzin pełnych są w niej zbliżone. Dlatego badaczka podsumowuje, że **nie potwierdziła się jej hipoteza o pozytywnym skorelowaniu rozbitcia rodziny u nieletnich dziewcząt z popełnianiem przez nie czynów karalnych**.
2. Rodzice badanych dziewcząt są gorzej wykształceni niż przeciętni Polacy — częściej mają wykształcenie zawodowe.
3. Rodzice nieletnich dziewcząt częściej niż ogół Polaków doświadczają problemu bezrobocia.
4. Częściej w rodzinach tych dziewcząt pojawia się problem niekorzystnych postaw wychowawczych rodziców (częściej niż w innych badaniach). $\frac{1}{3}$ matek ma negatywną opinię. Najczęstsze problemy to niewydolność wychowawcza i brak konsekwencji w wychowaniu. Ponadto opinia o ojcu jest zdecydowanie negatywna.
5. Najpoważniejszy problem to nadużywanie alkoholu przez ojców oraz stosowanie agresji w stosunku do swoich dzieci partnerek. Najgorzej jest w domach, w których nieletnie są wychowywane przez ojczymów — negatywną opinię ma aż ojcymów.
6. W przypadku niektórych nieletnich można zaobserwować kumulację negatywnych cech charakteryzujących rodziców i rodzeństwa.
7. Nieletnie są przeciętnymi lub słabymi uczennicami, a aż 7% spośród nich w ogóle nie chodziło do szkoły i nie korzystało z innych form nauki czy uzawodowienia. Często powtarzały klasy — 3-krotnie częściej niż w populacji.
8. Nieletnie nie miały zagospodarowanego wolnego czasu, nie miały żadnych zajęć pozalekcyjnych (Woźniakowska-Fajst 2009: 223–225).

Anna Fidelus, charakteryzując specyficzne działania podejmowane wobec dziewcząt ze względu na odmienność płciową podkreśla, że

wobec **dziewcząt przestępczych** działania wychowawcze powinny być skierowane głównie na środowisko rodzinne ze względu na ważność wartości rodzinnych u kobiet oraz na podnoszenie pozycji prestiżowych, by zwiększyć ich wrażliwość na kontrolę społeczną. Należy też podnosić samoocenę dziewcząt, bo aby dokonywać zmian swojego charakteru, osobowości powinny one wierzyć, że te zmiany są możliwe. Powinno się też zmniejszać udział wartości hedonistycznych i materialnych, które zajmowały wysoką pozycję w katalogu wartości cenionych (Fidelus 2007: 96–97).

Andrzej Bałandynowicz —
badania dotyczące kobiet i dziewcząt (2007)

Autor wskazuje na ważny wymiar kontroli w wychowaniu dziewcząt i chłopców, związany z wyobrażeniem ról płciowych i wdrażaniem do ich pełnienia. Jego zdaniem ten czynnik różnicujący obie płci może stanowić „ułatwienie”. Role mężczyzn jego zdaniem w specjalizacji częściej są związane z agresją, polegają na zdobywaniu, u dziewcząt skupiają się na wypełnianiu zobowiązań w granicach norm. To u kobiet może stanowić czynnik ochronny.

O ile chłopcy demonstrują swoje negatywne uczucia (niepokój) wobec innych w formie destruktywnej, o tyle u dziewcząt przybierają one formy autodestruktywne (nadużywanie narkotyków, prostytutka, nieprzemyślane działania kończące się wielokrotnymi aborcjami). Destrukcja podlega sankcjom karnym w przeciwieństwie do autodestrukcji. Także stosunek do używek jest różny u mężczyzn i kobiet. Mężczyźni spożywają dużo więcej alkoholu niż kobiety, a związek między alkoholem a zachowaniami przestępczymi można traktować jako zależność (statystycznie) bezpośrednią, gdyż dominująca część sprawców czynów agresywnych jest pod wpływem alkoholu. Kobiety zaś spożywają o połowę alkoholu mniej niż mężczyźni. Kolejną zmienną różniącą mężczyzn i kobiety jest strach. Można go definiować jako emocjonalną odpowiedź na dostrzeżenie ryzyka stania się ofiarą. Jest to uczucie silniej przeżywane przez kobiety. A jednak według statystyk mężczyźni w większości są ofiarami przemocy niż kobiety. Można więc interpretować ten fakt, że strach przed staniem się ofiarą jest u kobiet czynnikiem modyfikującym zachowanie przez unikanie ryzyka i przed wystawianiem siebie na niebezpieczeństwo.

Jeśli chodzi o podejmowanie ryzyka — w socjalizacji córki są uczonne, by unikały ryzyka, zaś synowie uczeni są konfrontacji z ryzykiem, preferują je.

Ustalono, że dużo więcej dziewcząt aspołecznych niż nieaspołecznych jest wykorzystywanych seksualnie, a dziewczyna, która jest najpierw ofiarą, staje się napastnikiem — sprawcą przemocy (Bałandynowicz 2007: 20–30; za Poso 1993).

James i Gilliland (2008) — czynniki ryzyka
związane z wychowaniem
w rodzinie dysfunkcjonalnej (DDD, DDA)

Ważne są także konsekwencje nadużywania alkoholu przez rodziców dla funkcjonowania ich dzieci — stanowi to ważny czynnik ryzyka ułatwiający w problematyczne, dysfunkcjonalne zachowania. Pisz o tym James i Gilliland (2008). Autorzy podkreślają, że z jednej strony dorosłe dzieci alkoholików różnią się od osób dorosłych pochodzących ze zdrowych rodzin, z drugiej zaś są porównywalne z dorosłymi pochodzącymi z bardzo dysfunkcjonalnych rodzin (R. K. James, B. E. Gilliland 2008: 297). W związku z tym obecnie o takich dorosłych mówi się DDD — dorosłe dzieci z dysfunkcjonalnych rodzin. Powołując się na szereg badań autorzy ci wymieniają następujące fakty odnoszące się do dorosłych dzieci alkoholików, będące swoistymi czynnikami ryzyka dla tej grupy:

1. Alkoholizm przekazywany jest z pokolenia na pokolenie. Rzadko występuje przypadek izolowany. Mogą zdarzyć się ominięcia jednej generacji, ale alkoholizm niezmiennie stwierdza się w dalszej rodzinie alkoholika.
2. Dzieci alkoholików są bardziej narażone na wystąpienie u nich alkoholizmu niż te z tzw. głównego nurtu populacji. Mężczyźni z tej grupy są zagrożeni alkoholizmem w stopniu czterokrotnie większym niż kobiety i trzykrotnie większym niż ich rówieśnicy pochodzący z rodzin, w których nie występował problem alkoholizmu.
3. Dzieci alkoholików mają skłonność do wiązania się w życiu dorosłym z osobami z problemem alkoholowym. Rzadko wstępują w związek ze świadomością tego faktu ale zjawisko to obserwowane jest bardzo często (James, Gilliland 2008: 297).

4. Autorzy zaznaczają również, że dzieci wychowywane w rodzinach alkoholowych mogą doświadczyć stanu transkryzysowego spowodowanego problemami, które mogą być trudne do powiązania z wątkami alkoholizmu w rodzinie — podobnie jak ma to miejsce u osób, które doświadczyły PTSD (zespołu stresu pourazowego). Dlatego diagnozując takie osoby trzeba przyrzeć się starannie rodzinie pochodzenia i uświadomić sobie występujące w niej problemy.

Perspektywa transformacji ustrojowej
i jej wpływu na dewiację i niedostosowanie
w różnych aspektach
(perspektywa intensywnych przemian
społeczno-kulturowych ostatnich trzech dekad)

W tym miejscu poruszę jedynie sygnałnie cztery nieporuszane przeze mnie dotąd w rozważaniach perspektywy, choć ich wachlarz jest znacznie szerszy:

1. Problem stratyfikacji społecznej
2. Problem relatywizmu norm moralno-społecznych
3. Problem stosunku do norm i sankcji — permissywizmu i punitywizmu
4. Problem psychospołecznych uwarunkowań prostytucji nieletnich dziewcząt.

Odnośnie **poczucia struktury społecznej naszego społeczeństwa**, świadomości warstw społecznych, równości dystrybucji dóbr i szans — obecnie społeczeństwo nie dzieli się ze względu na różnice polityczne, co dawniej było podstawowym rozróżnieniem. Obecny podział to podział zajmowanych miejsc w społeczeństwie i bycia ważnym, pełnienia znaczącej roli w społeczeństwie. „W przekonaniu większości Polaków struktura ta ma wyraźnie elitarny kształt: na jej wierzchołku znajduje się nieliczna elita, pośrodku stosunkowo niewielka liczba ludzi średniozamożnych, u podstaw zaś tej drabiny sytuują się szerokie rzesze polskiego społeczeństwa” (Synak: 23). Samo to poczucie ma u podłoża niezgodę i frustrację i może prowadzić do agresji i wielu niekorzystnych reakcji społecznych o charakterze indywidualnym lub grupowym, co pokazały wydarzenia niezadowolonych społeczeństw i narodów w ostatnich latach.

Problem relatywizmu norm moralno-społecznych jest przez C. K. Cekię — za Olejnikiem (1980) — ujmowany jako występujący w społeczeństwie będącym na wysokim stopniu rozwoju cywilizacyjnego, ale doświadczającego pogłębionego kryzysu wartości moralnych, jakości życia, upadku i zaniku więzi społecznych, rodzinnych oraz relatywizmu norm etycznych.

O przejawach tego kryzysu świadczą: alienacja człowieka ze środowiska, częste rozwody, aborcja, uzależnienie człowieka od systemów politycznych i społecznych, anarchizm, terroryzm, wyrafinowane metody manipulowania człowiekiem, znieczulica moralna, relatywizm norm i postaw moralnych.

Cekiera twierdzi, że im człowiek rozwija wyższy poziom, tym wyższa jest ranga jego godności i wartości i tym wyższe budzi uznanie i szacunek; i odwrotnie — im bardziej wyzbywa się wartości duchowych i norm moralnych, czyli prawdy o sobie i innych, tym człowiek staje się bardziej egocentryczny, egoistyczny, aspołeczny, agresywny, patologiczny (Cekiera 1999: 53). Przewaga „mieć” nad „być” pozwala za wszelką cenę zaspokajać swoje popędowe potrzeby, także z naruszeniem norm i praw innych, często prowadzi do patologii społecznej. Relatywizm szkodzi zabezpieczeniu ważnych dóbr indywidualnych i społecznych. Ponadto Cekiera podkreśla, że u młodych ludzi coraz częściej obserwuje się postawy konsumpcyjne, zapewniania sobie maksimum przyjemności przy minimum wysiłku, akcentowanie własnych praw i żądań przy zaniku gotowości do ofiary i poświęcenia siebie dla innych, altruizmu.

Cekiera konkluduje, że efektem takich dążeń są coraz częściej obserwowane nerwice, bezsens życia, zaburzenia psychiczne, tendencje samobójcze, uzależnienia, przestępczość (Cekiera 1999: 55). Jako rozwiązanie problemów wskazuje na formację postaw moralnych, budzenie szacunku, jako swoistą profilaktykę patologii społecznej, dotyczącą kształtowania postaw indywidualnych jak i we wszystkich strukturach społecznych (Cekiera 1999: 59).

Kolejny **problem permissywności i odpowiedzialności osobistej i dyscypliny społecznej młodzieży** opisuje Henryk Machel (1999: 123). Machel podkreśla, że czasy współczesne odznaczają się tendencją do permissywności — przyzwolenia, ogólnego wzrostu tolerancji dla inności i odmienności, który obserwujemy w wielu krajach, także w Polsce. Konkluduje on, że **zjawisko to dotyczy także niestety także sprawców**

czynów karalnych — społecznych i antyspołecznych — w tym młodych wiekiem. Taka postawa przynosi społeczeństwu wielkie szkody. „Jest wychowawczo niekorzystna, ponieważ wzmacnia ona a następnie utrwała, ujemne postawy warunkujące te zachowania. Permisywizm w odniesieniu do sprawców czynów nagannych, zwłaszcza młodych wiekiem, nie jest... korzystny zaburza bowiem proces socjalizacji tych osób”.(Machel 1999: 123).

I ostatnie doniesienie badawcze — tym razem **Małgorzaty Kowalczyk-Jamnickiej**, dotyczące **przyczyn i etapów wchodzenia na drogę prostytucji przez młode dziewczęta**. Wnioski z badań wskazują bowiem na sytuację niepowodzeń szkolnych i paradoksalną internalizację form reakcji na stres związany ze szkołą — wagary, agresja wobec nauczycieli za postrzegane u siebie braki wiedzy; ponad połowa dziewcząt uważała, że była nielubiana i niesprawiedliwie oceniana przez nauczycieli.

Podkreślenia domaga się fakt, że ponad połowa prostytutek przeżywających trudności w nauce wywodziła się z **rodzin** patologicznych, o niskim poziomie wykształcenia i kwalifikacji zawodowych rodziców.

Uwzględniając wpływy wtórnej grupy socjalizacyjnej jaką jest **grupa rówieśnicza** ustalono, że aż 71,4% nieletnich prostytutek aktywnie uczestniczyło w działalności grup nieformalnych o charakterze chuligańskim lub przestępczym, a aktywne w nich uczestnictwo trwało 2 do 4 lat. Proces demoralizacji postępował, czego przejawem wagar, ucieczki z domu i picie alkoholu (najbardziej symptomatyczne zachowania). Wagarowało aż 50,9%, a 25% systematycznie. Wagary nie zawsze są początkiem procesu postępującej demoralizacji — dzieje się tak wówczas, gdy dojdą do nich inne niepokojące zachowania, co miało miejsce u nieletnich prostytutek. Ucieczki z domu, choć ich występowanie było rzadsze, to 13,5% nieletnich prostytutek uciekało przynajmniej raz z domu, a najczęstszym powodem ucieczek była demoralizująca atmosfera w środowisku rodzinnym oraz obawy przed aktami przemocy.

Kolejny objaw — picie alkoholu — jest znaczący, ponieważ różnicuje prostytutki od nieprostitutek. Nieletnie prostytutki spożywają okazjonalnie alkohol sześciokrotnie częściej (51,4% w stosunku o 8,5% nieprostitutek). prostytutki inicjowały picie alkoholu w wieku 12–13 lat, zaś nieprostitutki w wieku 17–18 lat (5 lat później). Jak po-

dały badane, inicjacja alkoholowa miała miejsce najczęściej podczas ucieczek z domu, wagarów, a niektóre dziewczyny były częstowane alkoholem podczas libacji alkoholowych w domach rodzinnych, inne spożywały alkohol zachęcone przez partnera seksualnego (Kowalczyk-Jamnicka 1999: 230–233).

Autorka podkreśla, że obraz socjalizacji badanych prostytutek, szczególne sploty zdarzeń negatywnych, rysuje się bardzo niekorzystnie (grupa pierwotna — rodzina i wtórna — niekorzystna grupa rówieśnicza), a badane cechy osobowości zdają się nie mieć znaczenia — ekstrawersja i neurotyzm nie wykazują znaczących odstępstw od normy (Kowalczyk-Jamnicka 1999: 233).

Ewa Czerwińska-Jakimiuk — makrosocjalne uwarunkowania przestępczości młodocianych (2011)

Ewa Czerwińska-Jakimiuk, (2011: 11–24) wymienia następujące uwarunkowania wynikające ze zjawisk makrosocjalnych w Polsce:

1. **„Depresja szczytu”** (Kozielecki 1997: 144–149) — gdy po okresie euforii przeobrażeń społecznych i przekroczeniu bariery „niemożliwego”, pojawia się „smutek spełnionych baśni”;
2. **„Wahadło społecznych nastrojów”** (Synak 1999) — poczucie depriacji, frustracja jako wynik przemian społeczno-ustrojowych.
3. **„Trauma wielkiej zmiany”** (Sztompka 2000), porównywalna do Durkheimowskiej „anomalii sukcesu”, czyli kosztów zwycięstwa w postaci bezrobocia, inflacji, spadku poziomu życia, zmiany w dotychczasowej hierarchii stratyfikacyjnej, dużego napływu cudzoziemców i kryzysu wymiaru sprawiedliwości. Wobec powyższego pojawiają się strategie radzenia sobie z traumą.
4. **„Syndrom nienasycenia”**: anomia, alienacja, depriacja — skumulowane, sprzężone zjawiska implikujące się wzajemnie i najbardziej odczuwane przez młodych ludzi nieprzygotowanych do zmagania z trudną rzeczywistością (Borowicz, Szafraniec, Krzymieńska 1991; Szafraniec 1990);
5. **„Syndrom braku perspektyw”** — związany z odczuciem blokady rozwoju szans osobistych, niemożnością realizowania szans życiowych (założenia rodziny, znalezienia dobrze płatnej pracy), strach i niepewność wobec przyszłości, negatywna ocena sytuacji w kraju, brak wiary w zmiany na lepsze (Borowicz 1993; Śliwińska 1993);

- Śliwińska 1996). Wobec tego nasila się problem marginalizacji i wykluczenia, rodzący frustrację, poczucie braku kontroli nad ważnymi sferami życia osobistego i społecznego — ubóstwo, dyskryminacja, niemożność zdobywania kwalifikacji i kompetencji, trudności w znalezieniu pracy, uzyskania dochodu i wykształcenia, satysfakcjonującego pełnienia ról społecznych (rodzinnych, zawodowych, obywatelskich, towarzyskich) (Grotowska-Leder, Faliszek 2005: 31–32).
6. **„Syndrom kumulujących się cech położenia”** o charakterze dwubiegunowym, dotyczący: stanu zdrowia, sytuacji materialnej, edukacyjnej, kulturowej bądź cech psychologicznych (Kawula 1999). Mogą być ujmowane w kategoriach nierówności społecznych (Wnuk-Lipiński 1996). W. Łukaszewski (1989) porównuje podobieństwa sytuacji silnej presji na pięcie się w górę w obliczu małych szans na awans do sytuacji biedy, deficytu — w obu występują podobne zachowania: uciekanie do nieetycznych form osiągnięcia gratyfikacji poprzez: przypisywanie sobie zasług innych, dążenie do unicestwienia psychicznego bądź fizycznego przeciwników (agresja społeczna).
 7. Autorzy poszukujący przyczyn przestępczości młodzieży w **zjawiskach społeczno-ustrojowych** przeobrażeń (Bielicki, Sołtysiak 1994; Sołtysiak 2003; Cekiera 1999; Czekał, Zawartka 2000; Frieske 1996; Gorlach, Czekał, Leśniak 1996; Gaberle 2003; Kawula 1999a, Kmiecik-Baran 1999; Kossowska 2007; Krajewski 1995; Kurzępa 1998; Machel 2001; Pospiszyl 2001; Pytka 1999; Sztumski 1999; Szczepański 1999; Urban 2000; 2001; 2005; Wieczorek 2005 et al.), szczególnie w aspekcie ubóstwa, bezrobocia, bezdomności, nierówności społecznych i lekceważenia prawa przez elity władzy (tzw. falandyzacja prawa) — stanowiąca swoiste przyzwolenie na łamanie norm.
 8. Wobec **„kultury ubóstwa”**, niedostatek materialny jest przyczyną tworzenia się **„subkultury nędzy”** jako reakcji na obiektywne warunki społeczne, lub jako sposobu przystosowania się do nich. Styl życia oparty jest na gotowych wzorach zachowań. Kondycja psychofizyczna jednostek zmarginalizowanych, bezradnych, uzależnionych od innych charakteryzuje się słabym Ego, ulegającą one odruchom, są pobłażliwe wobec patologii społecznych, żyją terażniejszością i nie umieją planować przyszłości.

9. Kurzępa (1998) opierając się na rozważaniach dotyczących **deprywacji E. Reesa i B. Adamsa**, jego zdaniem reprezentatywnych dla sytuacji w Polsce, uważa że deprywacja odnosi się do zachowań dzieci i młodzieży ze środowisk patologicznych społecznie bądź zaburzonych wychowawczo. Twierdzi, że młodzież z terenów zubożałych doświadcza poczucia niedostatku, braku realnego wpływu na zmianę własnego położenia, jest poddana napięciom ze strony środowiska, które nie sprzyja awansowi. „**Piętno deprywacyjne**” tworzy się w odpowiedzi na chroniczną deprywację w różnych sferach życia i poczucie beznadziejności. Według **Adamsa cykle deprywacyjne** nakładają się na następne pokolenie, pogłębiając i utrwalając problemy, tworząc swoistą deprywację środowiskową.
10. Giddens (2001: 353) powołuje się na Campbella, Currie, Wellsa i ich **wiązanie przestępczości z tzw. kryzysem męskości** ujmowanym jako wynik bezrobocia, niepewności zatrudnienia, niestabilnej roli żywiciela rodziny oraz procesem wykluczenia.
11. B. W. Mach (1998: 85), pisząc o wpływie okresu socjalizmu na procesy społeczno-ekonomiczne czasu transformacji przyjął, że proces osiągnięcia statusu w tym czasie przebiega na dwóch płaszczyznach: tzw. **socjalizacji rodzinnej** (socjalizacyjny wpływ zasobów mentalnych: kształtowanie i podtrzymywanie aspiracji, motywacji i innych sprzyjających osiągnięciu sukcesu cech osobowości jednostki oraz poczucie wsparcia ze strony rodziny) oraz **instytucjonalnej alokacji**, mogącej stanowić autonomiczne źródło nierówności społecznych, niezależnych od cech indywidualnych jako efektu udanej socjalizacji rodzinnej). W sytuacji rozchwiania lub załamania ram instytucjonalnych procesów osiągnięć społeczno-ekonomicznych — autonomicznego znaczenia nabierają rodzinne zasoby mentalne wyposażenie psychologiczne.
12. **Ekonomiczna koncepcja stresu A. Bieli** (1999). Biela sytuację stresową upatruje w bezrobociu w okresie po transformacji ustrojowej (strukturalnym w wyniku restrukturyzacji przedsiębiorstw oraz absolwentów, którzy nie znaleźli zatrudnienia). Dalej wymienia stres rodziców, którzy w wyniku małych zarobków nie są w stanie zaspokoić potrzeb rodziny — tzw stres ekonomiczny. Wielu teoretyków wymienia bezrobocie jako źródło marginalizacji społecznej.

13. **Chaos normatywny i osłabienie oddziaływań rodziny** — zjawiskom tym towarzyszy tzw chaotyczna socjalizacja, mogą one wpływać na przestępczość młodzieży (Machel, Skupieńska-Mówińska 1998; Kawula 1996), postępująca dysfunkcjonalność uznanych wcześniej instytucji społecznych, propagowanie nowych wartości — przedsiębiorczość, sukces materialny, hedonizm, konsumpcjonizm, rozbudzenie nierealistycznych aspiracji. Rozczarowanie i frustracja są tym silniejsze, im większe oczekiwania wzrostu poziomu życia wygenerowano. Rozbudzenie oczekiwań przy braku możliwości ich spełnienia, powoduje agresję, często fizyczną. Zatem zachowanie przestępcze stanowi formę rozładowania frustracji wywołaną nierównym dostępem do realizacji społecznie pożądanym celów (Cohen; za Kossowska 1992).
14. **Problem rozwoju młodzieży, w tym młodzieży przestępczej**, ze szczególnym uwzględnieniem aspektów aksjologicznych i normatywnych, obrazu świata i bycia w świecie, aspiracji, planów i celów życiowych. Przemiany aksjologiczne dotyczą sfery wykształcenia, stanowiącego wartość instrumentalną, służącą zarabianiu pieniędzy; dotyczą osłabienia postaw prospołecznych na rzecz indywidualnych i pragmatycznych, rozluźnienia związku między wartościami patriotycznymi a religijnymi, prywatnego przeżywania religijności. Trwale natomiast wydają się wartości rodzinne. Sięganie po przemoc wobec powyższych problemów staje się coraz bardziej powszechne (Urban 2000).
15. **Wyjaśnienie biologiczno-socjologiczno-psychologiczne powyższych zjawisk**, wskazując na istotne kwestie, podaje K. Pietruszewski (2001: 63–74). Do czynników natury biologicznej zlicza skażenie środowiska biologicznego, negatywnie oddziałującego na rozwój prenatalny współczesnych nastolatków. Do społecznych — współczesną kulturę multimedialną, stymulującą postawy konsumpcjonistyczne (pośrednio — reklama, bezpośrednio — modelowaniem postaw i wzbudzaniem wzorów identyfikacji). Jednym z przejawów tej kultury i sposobów w jej uczestnictwie jest poświęcanie coraz więcej czasu na siedzenie przed telewizorem i komputerem. Sprzyja to spłyceniu wrażliwości, empatii, obniżeniu możliwości porozumiewania się, i prowadzi do uniewrażliwienia (desensytyzacji). Poprzez te media zachodzi ekspansja wzorów kultury masowej jako konfliktu w kultu-

rze i dotychczasowym pojmowaniu standardów kultury tzw. wysokich. Kolejny nowy problem to problem *technoświadomości* i tożsamości jednostki w *zwirtualizowanym świecie*. Jeśli chodzi o psychologiczne problemy, są one związane z wychowaniem dzieci (nieumiejętność wychowawcza rodziców, brak czasu rodziców, trudności negocjacyjne wobec konfliktów, liberalizacja wychowania, kryzys autorytetów, *zjawisko parentyfikacji* — dzieci są same dla siebie rodzicami i równoprawnymi partnerami dorosłych rodziców). Transgeneracyjnie — obiektem agresji dzieci w wyniku wrogiej identyfikacji stali się ojcowie, którzy ponoszą największe koszty przemian ustrojowych z racji trudności adaptacyjnych o charakterze osobowościowo-sytuacyjnym. Dalej, wyrazem współczesnych przemian jest gloryfikacji nastolatków, pajdocentryzm rodziców w stosunku do dzieci, ich nadopiekuńczość, sprzyjająca wykształceniu postaw niedojrzałych, niesamodzielnych, przedłużone dojrzewanie. Efektem takiego podejścia jest narcyzm u nastolatków, ich bezkrytyczny stosunek do siebie, ale też niska odporność na frustrację, nieodpowiedzialność, hedonizm. Do społecznych, ekonomicznych zaliczamy kryzys ekonomiczny, kryzys prawa i negatywne cechy transformacji, powodujący wzrost nieufności do instytucji będących dotychczasowymi ostojami sprawiedliwości i zaufania społecznego. Obniżenie etyki w polityce przejawia się postawami populistycznymi (nieodpowiedzialni politycy wykorzystują niskie instynkty tłumu), rozrostem korupcji i konsumpcjonizmu, a także rozregulowaniu polityki kryminalnej. Rodzi to postawy przemocy i negatywnego nastawienia do życia publicznego i jego instytucji. Te przemiany powodują zmniejszenie bezpieczeństwa osobistego jednostek.

16. W kręgu przemian cywilizacyjnych wynikających z transformacji znajdują się zjawiska tzw. **trzeciej fali A. Tofflera** (1999) — zmiany sposobu życia poprzez technologizację i wykluczanie jednostek nie mogących na skutek braku w wykształceniu osiągnąć sukcesu materialnego. Pochodną tych procesów jest **autorytaryzm klasy średniej — wg prognoz Dahrendorfa (Kulińska 2001)** — która z obawy przed degradacją pozycji społecznej i utraty atrakcyjnych miejsc pracy będzie dążyć do odseparowania się od ubóstwa i biedy (tzw. leni i nieprzystosowanych).

17. Kszysztofek (2002) podkreśla **wagę problemów tożsamościowych współczesnych ludzi** — rozrost indywidualizmu, **nieustanna zmiana tożsamości, płynność osobowości** wystawiająca jednostkę na wpływy zewnętrzne, brak ukształtowanej autonomii człowieka, konsumpcja jako form spełnienia. Bauman (2006) wskazuje na problem więzi współczesnego człowieka, lęk przed zaangażowaniem w trwałe związki międzyludzkie, niepewność, pęd życia, hedonizm. Laing (1995) i Cushman (1992) mówią nawet o zjawisku metabolizmu konsumpcyjnego, którego efektem jest ukształtowanie człowieka o tzw. „pustym Ja”, jako konsekwencji przemian we współczesnym świecie. Kształtują je: likwidowanie międzyludzkiej przestrzeni moralnej i zastępowanie jej estetyczną, zaś separacja doświadczenia ekstrapolowana jest na coraz to nowe obszary życia. A. Giddens (2001) wskazuje na silną depryzację moralną i kształtowanie się **osobowości typu narcystycznego** w wyniku oddzielenia się współczesnego człowieka od następujących zdarzeń: szaleństwa, przestępczości, choroby, śmierci, seksualności, przyrody. Człowiek wskutek narcyzmu i hedonizmu nieustannie i **bezsukutecznie poszukuje własnej tożsamości** w wyniku hedonizmu i braku potrzeby budowania trwałych więzi społecznych.
18. **Nuda jako rodzaj chronicznej depresji współczesnych społeczeństw** (Borkowski 2001a: 34–35). Problemem współczesnego człowieka przestała być ucieczka o wolnością (Fromm 1993), a przed nudą (Fromm 1998), przyjmująca różne formy — od kompensacyjnych (pracoholizm, pogoń za rozrywką, doznaniem, stanami ekstatycznymi, ucieczka w świat wirtualny przy pomocy komputera), po agresję, alkoholizm, narkomanię, przestępczość (Goldberg 2003) i zainteresowanie scenami przemocy w mediach jako rezultatem nieskompensowanej nudy. Bauman (1996a: 225–229) zwraca uwagę na pokazuje, że brak lęku przed obcymi u ponowoczesnego człowieka skłania go do traktowania innych jako obiektów do podglądania, rozszerzających własne doświadczenia i stanowiące źródło przyjemności. Człowiek współczesny boi się utraty wrażeń, ceni wolność i zabawę, a wolność stanowi wartość autonomiczną i najważniejszą. Sfera etyczna stabilna i trwałą zmieniła się w nietrwałą sferę estetyczną, epizodyczną, hedonistyczną, nastawioną na nowe wrażenia. Bauman mówi o ple-

- mieniu rynkowym — czyli o tożsamości doraźnej ukształtowanej poprzez różnice stylu konsumpcji (ubrania, wyglądu, sposobów rozrywki i spędzania wolnego czasu) (Bauman 1996b).
19. **Łapa** (2002), Polskie doświadczenia w kształtowaniu społeczeństwa informacyjnego, Dylematy cywilizacyjno-kulturowe, Wydział Nauk Społecznych AGH, Kraków) mówi o **stylu cool** — nie przejmowania się niczym, życiu na luzie, nie angażowania się, nawet lekceważenia ustalonych hierarchii wartości, niewiary w nic oprócz pieniędzy, hedonizm.
 20. **Fromm** (1998) i **Frączek** (1986) mówią o **ludzkiej destruktywności jako wyrazie frustracji potrzeb egzystencjalnych**. Według Fromma można mówić o dwóch formach destrukcji: **sadyzmie** (kontrola, przemoc, poniżanie, zadawanie bólu i cierpienia, pozbawianie życia) oraz **nekrofilii** (przekształcanie wszystkiego, co żywe w martwe, zepsute, zniszczone — co nazywa orientacją na śmierć i zniszczenie i urzeczowieniu stosunków międzyludzkich).
 21. **Przejawem globalizacji** jest między innymi postęp techniczny z pogłębianiem nierówności, ale też skażenie środowiska naturalnego, wzrost nietolerancji, funkcjonowanie nacjonalizmów, totalitaryzmów i fundamentalizmów, konflikty zbrojne, agresja i przemoc oraz terroryzm (Gross; za Kawuła 1999; Borkowski 2001b; Borkowski 2006; Hoffman 2001; Hołyst 2009: 280–301).
 22. **J. Miluska** podejmuje jeszcze jedną ważną kwestię współczesności (2003) — **kontakty międzykulturowe**, których konsekwencję stanowizjawisko **akulturacji**. Jej negatywnym skutkiem są **przejawy agresji społecznej w stosunkach społecznych**.
 23. **Beck** (2002) natomiast traktuje **zmiany we współczesnym świecie**, w tym globalizację, **w kategoriach ryzyka**. Wszelkie przemiany zachodzą w warunkach dezorganizacji dotychczasowych reguł, zastępowania starego nowym, , co może powodować gwałtowny **wzrost przestępczości** i co sprzyja innym **formom patologii**.

Dzieduszyński — czynniki ryzyka związane z byciem ofiarą przemocy w dzieciństwie (2007)

Ostatnia cenne informacja dotyczy wewnętrznych cech charakteryzujących ofiary przemocy i czynników ryzyka związanych z byciem ofiarą przemocy. Część ofiar przemocy ma obniżoną samoocenę, prze-

jawia agresję i nadpobudliwość, chwiejność i niską umiejętność kontroli emocji. Jest to jednak mniej charakterystyczny rys ofiar przemocy. Więcej dzieci — ofiar przemocy reaguje na nią podwyższonym lękiem, wycofaniem się z relacji społecznych, apatią i potrzeba izolacji (Dzieduszyński; za Strauss 1980; Zajac 1998). Dzieduszyński mówi o tym, że negatywne doświadczenia dzieciństwa skutkują nagromadzeniem się lęku i mogą prowadzić do trwałej skłonności do przeżywania nasilonych stanów lękowych w sytuacjach obiektywnie mało zagrażających (za Ostrowski; Szewczuk 2002). Lęk ten jednak nie mobilizuje do wysiłku, zmian, ale wywołuje agresję, obniża samoocenę i zafalszowuje obraz siebie i otoczenia społecznego- co podkreślał w swojej teorii Eysenck (1960). Dzieduszyński powołuje się na badania empiryczne wskazujące, że u dzieci i adolescentów karanych fizycznie tworzył się negatywny obraz własnego ja, cechujący się niską samooceną, brakiem wiary we własne możliwości, niepokojem, poczuciem wyobcowania, trudnościami z internalizacją norm społecznych (za Geen 2001; Dzieduszyński 2007: 100).

Czynniki ryzyka sprzyjające nieprzystosowaniu i przestępczości u nieletnich i młodocianych (kolejność wg ilości wymieniania przez badaczy w opisanych wyżej badaniach)	Autor popierający ten pogląd (w nawiasie rok publikacji badań ukazujących wymieniana prawidłowość)
1	2
1. Niekorzystne wpływy rodziny (niekorzystna atmosfera wychowawcza, socjalizacyjna, złe relacje w rodzinie z rodzicami, brak spędzania wolnego czasu z rodzicami, brak wspólnych rozmów rodzic-dzieci, brak kontroli zachowań, mała spójność rodziny)	Batawia, Kołakowska, Sochoń 1958, Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1960, Szymanowska 2003, Ostrihanska 1975, Żabczyńska 1983, Stanik 1980, Ostrowska 1981, Woźniakowska-Fajst 2009, Ostaszewski, Rustecka-Krawczyk, Wójcik 2011 (9)
2. Nadużywanie alkoholu przez rodziców nieletnich i ich samych	Żabczyńska 1983, Firkowska-Mankiewicz 1972, Ostrihanska 1973, Stanik 1980, Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1960, Szymanowska 2003, Rzeplińska 2000, Woźniakowska-Fajst 2009 (9)
3. Niekorzystne wpływy szkoły i problemy szkolne	Batawia, Kołakowska, Sochoń 1958, Szymanowska 2003, Ostrihanska 1975, Żabczyńska 1983, Stanik 1980, Woźniakowska-Fajst 2009, Ostaszewski, Rustecka-Krawczyk, Wójcik 2011 (7)

1	2
4. Powiązanie nadużywania alkoholu z przemocą	Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1960, Firkowska-Mankiewicz 1972, Szymanowska 2003, Ostrihanska 1975, Żabczyńska 1983, Rzeplińska 2000, Woźniakowska-Fajst 2009, Ostaszewski, Rustecka-Krawczyk, Wójcik 2011 (7)
5. Nagromadzenie niekorzystnych czynników (5 i więcej), własne niedostosowanie dziecka i czyny karalne, cechy dotyczące rodziców i rodzeństwa	Batawia, Kołakowska, Sochoń 1958, Szymanowska 2003, Żabczyńska 1983, Woźniakowska-Fajst 2009, Ostaszewski, Rustecka-Krawczyk, Wójcik 2011, Woźniakowska-Fajst, Ostrowska 1981 (6)
6. Przystępczość występująca w rodzinie (dot. rodziców, rodzeństwa)	Żabczyńska 1983, Firkowska-Mankiewicz 1972, Ostrihanska 1975, Stanik 1980, Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1960, Szymanowska 2003 (6)
7. Czynniki osobowościowe	Ostrihanska 1975, Żabczyńska 1983, Rzeplińska 2000, Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1960, Ostrowska 1981 (5)
8. Niekorzystne warunki rozwojowe, stałe urazy, deprywacja psychiczna dotycząca ważnych potrzeb	Batawia, Kołakowska, Sochoń 1959, Żabczyńska 1983, Ostrowska 1981, Ostrihanska 1978 (4)
9. Rozbicie rodziny (samotne rodzicielstwo)	Firkowska-Maankiewicz 1972, Ostrihanska 1978, Stanik 1980, Woźniakowska-Fajst nie potwierdza tej zależności 2009 (4)
10. Bieda, bezrobocie	Batawia 1959, Żabczyńska 1983, Ostrihanska 1978, Woźniakowska-Fajst 2009, Ostrowska 1981 (4)
11. Wpływ niekorzystnej grupy rówieśniczej	Szymanowska 2003, Surzykiewicz, Ostrowska
12. Problemy zdrowia psychicznego i neurologicznego nieletnich	Żabczyńska 1983, Batawia, Kołakowska, Sochoń 1960, Rzeplińska 2000
13. Obniżone zdolności intelektualne dzieci	Żabczyńska 1983, Ostrihanska 1978, Ostrowska 1981 (3)
14. Nie radzenie sobie z nagromadzeniem stresów, konfliktów, zagrożeń	Szelhaus, Baucz-Straszewska 1970, Ostrihanska 1978, Ostrowska 1981 (3)
15. Osobowość kuratora i stosowane przez niego metody, osobowość wychowawcy w placówce	Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1970, Ostrihanska 1975, Woźniakowska-Fajst 2009 (3)
16. Wczesny początek przestępczości	Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1960, Żabczyńska 1983 (2)
17. Stosunek nieletnich do alkoholu	Ostrowska 1981, Szymanowska 2003 (2)

1	2
18. Niski poziom wykształcenia rodziców	Szymanowska 2003, Woźniakowska-Fajst 2009 (2)
19. Czynniki zakorzenione w cechach społecznych osób badanych	Ostrowska 1981, Rzeplińska 2000 (2)
20. Czynniki związane z demoralizacją nieletnich	Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1970, Ostrihanska 1975 (2)
21. Brak zagospodarowana wolnego czasu	Ostrihanska 1975, Woźniakowska-Fajst 2009 (2)
22. Wczesna inicjacja seksualna	Ostrihanska 1975, Szymanowska 2003 (2)
23. Mechanizm utrwalania nieprzystosowania, który trwa w czasie	Ostrihanska za Kosewskim 1978, Rzeplińska 2000 (2)
24. Agresja nieletnich	Ostrowska 1981, Rzeplińska 2000 (2)
25. Nieadekwatne strategie radzenia sobie w sytuacjach trudnych (rezygnacji, bezwzględności)	Ostrowska 1981, Ostrowska 2001 (2)
26. Brak pracy zawodowej matek	Ostrihanska 1978, Rzeplińska 2000 (2)
27. Praca zawodowa matek	Firkowska-Mankiewicz 1972 Nie potwierdzono w badaniach (1)
28. Ogólny stan zdrowia rodziców w zakresie chorób somatycznych i psychicznych	Firkowska-Mankiewicz 1972 (1)
29. Wielkość rodziny (wielodzietność i kolejność urodzenia dziecka)	Firkowska-Mankiewicz 1972 Nie potwierdzono w badaniach (1)
30. Przyspieszenie rozwoju psychicznego a opóźnienie społecznego i nie nadążający rozwój osobowości	Ostrihanska 1978 (1)
31. Używanie substancji psychoaktywnych przez dzieci	Ostaszewski, Rustecka-Krawczyk, Wójcik 2011 (1)
32. Ordynarność, wulgaryzmy	Rzeplińska 2000 (u chłopców) (1)
33. Miejsce zamieszkania w mieście	Kossowska 2007 (1)
34. Czynniki płci w przestępczości i niedostosowaniu (u chłopców wyższy)	Kossowska 2007 (1)
35. Czynniki ochronny — pozytywny stosunek do pracy i zawodu i mniejsze spożycie alkoholu	Szelhaus, Baucz-Straszewicz 1970 (1)
36. Słabszy stosunek do religii	Szymanowska (1)
37. Prezentowanie przemocy w środkach masowego przekazu i ogólnie w świecie wirtualnym	Selg w Izdebski 1997 (1)
38. Bycie ofiarą przemocy	Dzieduszynski 2007
39. Kryzys wartości moralnych i więzi społecznych	Cekiera 1980 (1)

1	2
40. Deficyty w życiu emocjonalnym, poznawczym, egocentryzm, niedojrzałość, labilność nastrojów, niezrozumiałość świata	Ostrowska 1981 (1)
41. Pochodzenie z rodziny dysfunkcyjnej, alkoholowej DD, DDA	James, Gilliland 2008 (1)
42. Czynniki makrospołeczne, kulturowe, ekonomiczne, związane z kryzysami tożsamości, wartości, zjawiska parentyfikacji dzieci, zjawisko narcyzmu kultury, globalizacja, frustracji, syndrom nienasyceń, syndrom kumulującego się doświadczenia, piętno i cykle deprzywacyjne, przemiany społeczno-ustrojowe i inne...	Czerwińska-Jakimiuk 2011, Ostrihanska 1983, Machel, Sztompka, Kawula i in.

Podsumowując — niniejsze rozważania ukazują problem czynników ryzyka sprzyjających kształtowaniu się postaw niekorzystnych, niedostosowanych, przestępczych i wagi tego problemu dla pracy resocjalizacyjnej z nieletnimi, młodocianymi ale także z dorosłymi. W pracy resocjalizacyjnej ważna jest nie tylko perspektywa złożoności wewnętrznej podmiotu — człowieka podejmującego różnorodne działania (dotyczące jego samego, innych), ale też złożoność czynników zewnętrznych, do tych działań prowadzących.

Bibliografia

- Bałandynowicz, Andrzej (2007) *Seksualność, kontrola, styl życia a skłonność kobiet do popełniania przestępstw* [w:] Irena Pospiszyl, Renata Szczepanik, red., *Zachowania dewiacyjne dziewcząt i kobiet*. Łódź: Wydawnictwo WSH-E w Łodzi, s. 15–44.
- Batawia, Stanisław, Jadwiga Sochoń, Helena Kołakowska (współudział) (1958) *Proces społecznego wykołajenia się nieletnich przestępców*. Warszawa: PWN, INP PAN.
- Batawia, Stanisław, M. Klimczak, Helena Kołakowska (1963) *Dzieci moralnie zaniedbane*. „Państwo i Prawo” 12.
- Bauman, Zygmunt (1996a) *Etyka ponowoczesna*. Warszawa: PWN.
- Bauman, Zygmunt (1996b) *Socjologia*. Poznań: Wyd. Zyski i Ska.

- Bauman, Zygmunt (2006) *Płynna nowoczesność*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Beck, Ulrich (2002) *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*. Warszawa: Wyd. Naukowe Scholar.
- Biela, Adam (1999) *Ekonomiczna koncepcja źródeł stresu*. [w:] Jan F. Terelak, red., *Źródła stresu: teorie i badania*. Warszawa: Wyd. ATK.
- Bielicki, Eugeniusz, Teresa Sołtysiak, red., (1994) *Patologia społeczna w strukturze przeobrażeń ustrojowych Polski : materiały Ogólnopolskiej Konferencji zorg. przez Katedrę Pedagogiki Specjalnej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy w dniach 25–26 maja 1993 r.* Bydgoszcz: WSP.
- Borkowski, Robert (2001a) *Codziennosc przemocy — przemoc codziennosci (transgresje destruktywne)*. [w:] Robert Borkowski, red., *Agresja i przemoc*. Kraków: Oficyna Wydawnicza ABYS.
- Borkowski, Robert, red., (2001b) *Konflikty współczesnego świata*. Kraków: Wyd. AGH.
- Borkowski, Robert (2006) *Terroryzm ponowoczesny. Studium z antropologii polityki*. Toruń: Wyd. Adam Marszałek.
- Borowicz, Ryszard, Grażyna Krzyminiewska, Krystyna Szafraniec (1991) *Młodzi dorośli. Paradoksy socjalizacji i rozwoju*. Warszawa: IRWIR PAN.
- Borowicz, Ryszard (1993) *Młodzi bezrobotni*. „Kultura i Edukacja” 3.
- Cekiera, Czesław (1999) *Relatywizm norm moralno-społecznych a rozwój patologii społecznej wśród młodzieży*. [w:] Henryk Machel, Krzysztof Wszeborowski, red., *Psychospołeczne uwarunkowania zjawisk dewiacyjnych wśród młodzieży w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1999, s. 53–60.
- Cushman, Philip (1992) *Dlaczego Ja jest puste*. „Nowiny psychologiczne” 3.
- Czerwińska-Jakimiuk, Ewa (2011) *Przestępczość młodocianych. Interpretacja zjawiska w świetle ogólnej teorii napięcia Roberta Agnew*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Dzieduszyński, Piotr (2007) *Nasilenie skłonności agresywnych i lęku oraz obraz własnej osoby u młodzieży z doświadczeniem przemocy w rodzinie*. [w:] Irena Pospiszyl, Renata Szczepanik, red., *Zachowania dewiacyjne dziewcząt i kobiet*. Łódź: Wydawnictwo WSH-E w Łodzi, s. 99–113.
- Fidelus, Anna (2007) *System wartości dziewcząt przestępczych i nieprzestępczych* [w:] Irena Pospiszyl, Renata Szczepanik, red., *Zachowania dewiacyjne dziewcząt i kobiet*. Łódź: Wydawnictwo WSH-E w Łodzi, 2007, s. 79–97.
- Firkowska-Mankiewicz, Anna (1972) *Czynniki biopsychiczne a przestępczość nieletnich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Frączek, Adam (1986) *Studia nad uwarunkowaniami i regulacją agresji interpersonalnej*. Wrocław: ZN im Ossolińskich.
- Fromm, Erich (1993) *Ucieczka od wolności*. Warszawa: Czytelnik.

- Fromm, Erich (1998) *Anatomia ludzkiej destrukcyjności*. Poznań: Wyd. Rebis.
- Gaś, Zbigniew B. (1997) *Profilaktyka w szkole*. [w:] Bożenna Kamińskiej-Buśko, red., *Zapobieganie uzależnieniom uczniów*. Warszawa: CMPP-P MEN.
- Giddens, Anthony (2001) *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Warszawa: PWN.
- Grotowska-Leder, Jolanta, Krystyna Faliszek, red., (2005) *Ekskluzja i inkluzja społeczna: diagnoza, uwarunkowania, kierunki działań*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”.
- Hoffman, Bruce (2001) *Oblicza terroryzmu*. Warszawa: Fakty-Grupa Wydawnicza Bertelsmann Media.
- Hołyst, Brunon (2009) *Kryminologia*. Warszawa: Wyd. LexisNexis.
- Izdebski, Zbigniew, red., (1992) *Wychowawcze, etyczne i społeczne problemy zachowań seksualnych młodzieży: Materiały z Konferencji zorganizowanej w październiku 1991 roku w Zielonej Górze*. Zielona Góra: Wydawnictwo Towarzystwa Rozwoju Rodziny.
- Izdebski, Zbigniew, red., (2008) *Zagrożenia okresu dorastania*. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- James, Richard K., Burl E. Gilliland (2008) *Strategie interwencji kryzysowej*. Warszawa: PARPA.
- Kawula, Stanisław (1996) *Dysonans społeczny w wychowaniu*. [w:] Krzysztof Piątek, red., *Konflikty społeczne w procesie transformacji systemowej*. Toruń: Wyd. UMK.
- Kawula, Stanisław (1999) *Brutalizacja życia: człowiek z drugim człowiekiem, czy idziemy ubić klienta?*. [w:] Jan Papież, Andrzej Plukis, red., *Przemoc dzieci i młodzieży w perspektywie polskiej transformacji ustrojowej*. Toruń: Wyd. A. Marszałek.
- Kępiński, Antoni (1973) *Rytm życia*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Kodeks karny* (Dz.U. 1997 nr 88 poz. 553).
- Kołąkowska, Helena (1960) *Nieletni recydywiści (wyniki badań 500 nieletnich recydywistów)*. „Archiwum Kryminologii” 1.
- Kossowska, Anna (1992) *Funkcjonowanie kontroli społecznej. Analiza kryminologiczna*. Warszawa: Agencja Scholar.
- Kossowska, Anna (2007) *Obraz przestępczości współczesnej młodzieży*. [w:] Krzysztof Krajewski, red., *Nauki penalne wobec problemów współczesnej przestępczości: Księga jubileuszowa z okazji 70. Rocznicy urodzin profesora Andrzeja Gaberle*. Warszawa: Oficyna Wolters Kulwer Business, s. 447–454.
- Kowalczyk-Jamnicka, Małgorzata, (1999) *Psychospołeczne uwarunkowania prostytucji nieletnich dziewcząt*. [w:] Henryk Machel, Krzysztof Wszeborowski, red., *Psychospołeczne uwarunkowania zjawisk dewiacyjnych wśród*

- młodzieży w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1999, s. 225–234.
- Kozielecki, Józef (1997) *Transgresja i kultura*. Warszawa: Wydawnictwo Żak.
- Kszysztofek, Kazimierz (2002) *Kontekst kulturowy społeczeństwa informacyjnego*. [w:] *Polska w drodze do globalnego społeczeństwa informacyjnego. Raport Narodów Zjednoczonych do Spraw Rozwoju*. Warszawa.
- Kulińska, Lucyna (2001) *Konflikty i punkty zapalne w Europie*. [w:] Robert Borkowski, red., *Konflikty współczesnego świata*. Kraków: Wyd. AGH.
- Kurzępa, Jacek (1998) *Młodzież pogranicza — juma*. Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe.
- Laing, R. D. (1995) *Podzielone „Ja”*: Egzystencjalistyczne studium zdrowia i choroby psychicznej. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Łapa, Andrzej (2002) *Spółczesność informacyjna i jego problemy — konotacje socjologiczne*. [w:] Lesław H. Haber, red., *Polskie doświadczenia w kształtowaniu społeczeństwa informacyjnego: Dylematy cywilizacyjno-kulturowe*. Kraków: Wydział Nauk Społecznych AGH, s. 261–269.
- Łukaszewski, Wiesław (1989) *Życie społeczne i typowe formy socjalizacji: społeczne zachowania ludzi*. [w:] *Materiały konferencyjne z I seminarium wychowania*. Opole: Wyd. WSP.
- Mach, Bogdan W. (1998) *Transformacja ustrojowa a mentalne dziedzictwo socjalizmu*. Warszawa: ISP PAN.
- Machel, Henryk, Janina Skupieńska-Mówińska (1998) *Od chaosu transformacji do chaotycznej socjalizacji młodzieży*. [w:] Teresa Sołtysiak, Irena Łabuć-Kryśka, red., *Trudne problemy dorastającego pokolenia*. Bydgoszcz: Wyd. WSP.
- Machel, Henryk, Krzysztof Wszeborowski, red., (1999) *Psychospołeczne uwarunkowania zjawisk dewiacyjnych wśród młodzieży w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Mejer, Olaf (1992) *Psychologiczne aspekty zachowań seksualnych narkomanów*. [w:] Zbigniew Izdebski, red., *Wychowawcze, etyczne i społeczne problemy zachowań seksualnych młodzieży: Materiały z Konferencji zorganizowanej w październiku 1991 roku w Zielonej Górze*. Zielona Góra: Wydawnictwo Towarzystwa Rozwoju Rodziny, s. 229–231.
- Miluska, Jolanta (2003) *Spółeczne wyznaczniki i konsekwencje sytuacji alienującej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe.
- Ostaszewski, Krzysztof, Anna Rustecka-Krawczyk, Magdalena Wójcik (2011) *Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów: klasy I–III. Raport dla szkół i władz oświatowych Warszawy z realizacji trzeciego etapu badań p.n. „Rola czynników ryzyka i czynników chroniących w rozwoju zachowań problemowych u młodzieży szkolnej. Badania warszawskich gimnazjalistów”*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie, Zakład Psychologii

- i Promocji Zdrowia Psychicznego, Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”.
- Ostrihanska, Zofia (1975) *Prognozowanie kryminologiczne (wybrane zagadnienia)*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Ostrihanska, Zofia (1978) *Problemy nieprzystosowania społecznego u dzieci i młodzieży*. [w:] Jerzy Jasiński, red., *Zagadnienia nieprzystosowania społecznego i przestępczości w Polsce*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Wydawnictwo PAN Zakład Ossolińskich.
- Ostrowska, Krystyna (1976) *Zaburzenia procesu socjalizacji i ich psychologiczne uwarunkowania u młodocianych więźniów sprawców przestępstw o charakterze chuligańskim*. Warszawa (nieopublikowana rozprawa doktorska).
- Ostrowska, Krystyna (1977) *Ukierunkowanie osobowości młodocianych więźniów sprawców przestępstw o charakterze chuligańskim*. „*Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne*” 6.
- Ostrowska, Krystyna (1981) *Psychologiczne determinanty przestępczości młodocianych. Analiza kryminologiczna*. Warszawa: PWN.
- Ostrowska, Krystyna (1998) *Wokół rozwoju osobowości i systemu wartości*. Warszawa: CMPP-P MEN.
- Ostrowska, Krystyna (2001) *Kwestionariusz A-R. Podręcznik*. Warszawa: CMPP-P MEN.
- Ostrowska, Krystyna (2008) *Psychologia resocjalizacyjna. W kierunku nowej specjalności psychologii*. Warszawa: Wydawnictwo Fraszka Edukacyjna.
- Pietruszewski, Kazimierz (2001) *Bezsilność dorosłych — przemoc młodzieży*. [w:] Robert Borkowski, red., *Agresja i przemoc*. Kraków: Oficyna Wydawnicza ABRYŚ Kraków, s. 63–74.
- Pospiszyl, Kazimierz (1978) *Psychologiczna analiza wadliwych postaw społecznych młodzieży*. Warszawa: PWN.
- Pytko, Lesław (2005) *Psychologia resocjalizacyjna: Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Rzeplińska, Irena (2007–2008), *Sylwetki społeczne nieletnich — późniejszych dorosłych sprawców przestępstw*. „*Archiwum Kryminologii*” 29–30.
- Selg, Herbert (1992) *Skutki przemocy przedstawionej w środkach masowego przekazu ze szczególnym uwzględnieniem jej wpływu na dzieci i młodzież*. [w:] Zbigniew Izdebski, red., *Wychowawcze, etyczne i społeczne problemy zachowań seksualnych młodzieży: Materiały z Konferencji zorganizowanej w październiku 1991 roku w Zielonej Górze*. Zielona Góra: Wydawnictwo Towarzystwa Rozwoju Rodziny.
- Stanik, Jan M. (1980) *Asocjalność nieletnich przestępców jako przedmiot psychologicznej diagnozy klinicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Surzykiewicz, Janusz (2000) *Agresja i przemoc w szkole: Uwarunkowania socjoekonomiczne*. Warszawa: CM PPP.

- Synak, Brunon (1999) *Niektóre aspekty świadomościowe ustrojowej przebudowy w Polsce*. [w:] Henryk Machel, Krzysztof Wszeborowski, red., *Psychospołeczne uwarunkowania zjawisk dewiacyjnych wśród młodzieży w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1999, s. 19–26.
- Szafraniec, Krystyna (1991) *Syndrom nienasyceń — antropologiczne aspekty socjalizacji pewnego pokolenia*. [w:] Antoni Sufek, i Włodzimierz Winclawski, red., *Przełom i wyzwanie. Pamiętnik VIII Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego 19–22.09.1990*. Warszawa, Toruń: Wydawnictwo A. Marszałek.
- Szelhaus, Stanisław, Zofia Baucz-Straszewicz (1960) *Młodociani recydywiści: wyniki badań 100 młodocianych recydywistów*. „Archiwum Kryminologii” 1: 165–213.
- Sztompka, Piotr (2000) *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Szymanowska, Aleksandra (2003) *Wpływ „czynników ryzyka” na przestępczość młodzieży*. „Problemy Poradnictwa Psychologiczno-Pedagogicznego” 1 (17): 80–97.
- Śliwińska, Anna (1993) *Degradacja małego miasta pod wpływem bezrobocia. Chełmża — „miasto bez przyszłości”*. [w:] Ryszard Borowicz, Krystyna Łapińska-Tyska, red., *Syndrom bezrobocia*. Warszawa: PAN, IRWiR.
- Śliwińska, Anna (1996) *Rynek pracy i bezrobocie w województwie toruńskim. Główne tendencje*. [w:] Marian Malikowski, Daniel Markowski, red., *Struktura społeczna. Rynek pracy. Bezrobocie*. Rzeszów: Wyd. WSP.
- Toffler, Alvin (1999) *Trzecia fala*. Warszawa: PIW.
- Urban, Bronisław (2000) *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Urban, Bronisław, red., (2001) *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ustawa z dnia 29 lipca 2011 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich* (Dz.U. 2011 nr 191 poz. 1134).
- Wnuk-Lipiński, Edmund (1996) *Demokratyczna rekonstrukcja: z socjologii radykalnej zmiany społecznej*. Warszawa: PWN.
- Woźniakowska-Fajst, Dagmara (2009) *Przestępczość nieletnich dziewcząt w świetle wyników badań*. „Prace Instytutu Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji” 14: 225–252.
- Żabczyńska, Ewa (1983) *Przestępczość dzieci*. Warszawa: PWN.